

AZ 1851–1910 KÖZÖTTI IDŐSZAK VÁNDORLÁSTÖRTÉNETÉNEK ÚJRAGONDOLÁSA (I. RÉSZ)

Faragó Tamás

ÖSSZEFOGLALÓ

Az alábbi elemzés itt közölt első részében a történeti Magyarország első világháború előtti vándorlástörténetének forrásadottságaira, valamint a források elemzési problémáira összpontosítunk, és a vándorlások típusait és nagyságrendjét igyekszünk meghatározni.

A megszokottól némileg eltérve együtt tárgyaljuk a belső és a nemzetközi vándorlási folyamatokat, tekintettel arra, hogy hajtóerejük, motivációjuk sok tekintetben hasonló volt, és nem egy esetben méreteik és a résztvevők által megtett távolságok sem igen különböztek egymástól. Bemutatjuk a különböző alapvető vándorlási típusok (kivándorlás, bevándorlás, visszavándorlás) statisztikai adatait az 1907 és 1913 közötti hivatalos statisztikai adatok alapján. Ezt követően ismertetjük a vándorlások mérlegét mérő vándorlási különbözet területi eltéréseit, és kitérünk olyan belső vándorlási típusokra is, melyeket a vándorlástörténeti kutatások gyakran elhanyagoltak: bemutatjuk a határmenti vándorlásokat Ausztria példáján, illetve ismertetjük a rövid távú vándorlások egyik legfontosabb típusát, a külterületekre történő vándorlást.

Tárgyszavak: vándorlás, történeti demográfia, dualizmuskor, történeti Magyarország

Faragó Tamás
Budapesti Corvinus Egyetem
E-mail: drfarago.tamas@upcmail.hu

BEVEZETŐ

Jelen írás célja egy új összefoglaló kép felvázolása a dualizmuskori vándor-mozgalmakról, ezen belül is csak az állandó vándormozgalmak rendszerével kívánunk foglalkozni. Figyelmen kívül hagyjuk tehát az ideiglenes, illetve a szezonális és ingavándorlásokat. Ugyancsak mellőzzük a vándormozgalmak motivációinak, társadalmi és kulturális összefüggéseinek, és a benne résztvevők jellemzőinek részletesebb leírását, valamint az államhatalom migrációs politikájának alakulását. Egyrészt ezekkel más szerzők már alaposabban foglalkoztak, eredményeikhez nem sokat tudnánk hozzátenni. Másrészt hangot kell adnunk annak a benyomásunknak, hogy a migrációs politika korabeli tényleges gyakorlói, illetőleg a róluk szóló feldolgozások szerzői mintha nem mindig ismerték/ismernék pontosan azt a népeiséget, amelynek cselekvéseit akkoriban befolyásolni, szabályozni, illetve utólag rekonstruálni szerették volna. Jól tükrözik ezt a 20. század eleji viták,¹ illetve a korabeli riportok és útleírások, melyek információkat részben személyes benyomásaikra, illetve részforrásokra alapozták. A politikai hatalom képviselői ugyan látszólag jóval alaposabban voltak tájékoztatva, mégis – úgy tűnik számunkra – szelektáltak, hogy mit fogadnak el valósnak az elérhető információkból, s egyúttal szemmel láthatóan túlbecsülték saját cselekvési lehetőségeiket is.² Véleményünk szerint viszont nem árt, ha már egy folyamat leírása előtt világosan megállapítjuk, mekkora és milyen demográfiai és foglalkozási szerkezetű, földrajzi és etnikai eredetű, illetve kulturális karakterű sokaságról beszélünk, vagyis kiket akarunk elemezni. Mint azt címünkben is jeleztük, írásunk elsősorban a dualizmuskori vándorlástörténet statisztikai alapon történő megközelítésével kíván foglalkozni, s ezen belül – noha a belső vándorlást sem akarjuk elhanyagolni – megkülönböztetett figyelmet szeretne fordítani a nemzetközi vándorlási folyamatokra.

Olvasóink egy része számára talán némi újdonságot jelenthet, hogy a belső és nemzetközi vándorlási folyamatokat megpróbáljuk együttesen kezelni.³ Utóbbi megoldást rögtön két tényezővel is indokolhatjuk. Egyrészt a vándorlási

¹ Ennek részletes áttekintését elvégezte Vida István (2014), de több fontosnak látszó korabeli művet, illetve vita-összefoglalót jómagunk is átolvastunk.

² A politikusok szemléletét meglehetősen pontosan mutatják be Kemény G. Gábor imponáló forrásgyűjteményének vonatkozó iratközlései (Kemény 1956, 1964, 1966). A lehetőségek túlbecslését pedig még pontosabban tükrözik az első világháború békekötéseinek „eredményei”.

³ Ez a sokak számára talán szokatlan megközelítés természetesen nem saját felfedezésünk. Egyrészt a migráció kérdésével foglalkozó statisztikusok és demográfusok már nem egy esetben korábban is így gondolkodtak (Thirring 1904: 30 skk.). A 20. század végére pedig egyre gyakrabban tört magának utat ez a szemlélet (l. többek között Kóvér György (1998) vagy Tóth Zoltán (1998) magyar történelemtől írott összefoglaló műveit, avagy Beluszky Pál (2005, 2008) századfordulós demográfiai körképének vonatkozó részeit az ugyancsak általa szerkesztett kétkötetes történeti földrajzban).

motivációk és célok tekintetében a kettő között jelentős volt az átfedés, ugyanis nagyon hasonló szándékok – főképp az érvényesülés, a vagyongyűjtés, egyszerűen a boldogulás vágya – vihették az embereket egy vidéki városközpont, Budapest, Ausztria, avagy éppen Észak-Amerika irányába. Másik tényezőként a korabeli politikai és igazgatási viszonyokra utalhatunk: miután az általunk tárgyalt vándormozgalmak résztvevőinek többsége a vizsgált időszakban az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgára volt, jelentős részük a 20. század elejéig egy némileg bonyolult, de voltaképpen egységesnek számító államrendszer keretei között közlekedett. Sokszor tehát tulajdonképpen kutatói döntés kérdése, hogy az Ausztriába, Magyar- vagy Horvátországba, netán éppen Boszniába áttelepődött belső vagy külső vándorlóként kívánjuk-e számba venni. Nem beszélve arról a tényről, hogy – néhány kelet-európai országot kivéve – szinte egészen az első világháború kitöréséig lényegében útlevél nélkül lehetett mozogni a világban. Ráadásul nemcsak a Monarchián belül, hanem azon kívül is, egy a maihoz képest rendkívül visszafogottnak nevezhető határőrizet mellett.⁴

A szemléletváltáson túlmenően akad azonban egy másik nyomos ok is, ami ennek az írásnak a megszületéséhez vezetett. Amikor ugyanis megpróbáltuk röviden áttekinteni a témáról szóló összefoglaló írásokat, meglepődve tapasztaltuk, hogy szerzőik – eltekintve most a többségében korrekt lokális esettanulmányoktól – gyenge és szűk statisztikai forrásbázisra építettek, illetve zavaros módon kezelték a vándorlással kapcsolatba hozható számszerű adatokat, sőt nagyon gyakran kifejezetten mellőzték azok alaposabb elemzését. Vagyis a mi szemszögünkéből nézve sokan hiányos módszertani ismeretekkel kezdtek neki a magyarországi vándorlástörténet kutatásának, ráadásul az esetek jelentős részében még a rendelkezésükre álló forrásokat is rosszul értelmezték. Máig nem ritka ugyanis, hogy a migrációtörténet rekonstrukciója során csak annak esemény-, politika-, és társadalomtörténeti megközelítése kap szerepet, míg a demográfiai folyamatok bemutatása, valamint az „alanyok”, a résztvevő népesség számának és szerkezetének pontosabb meghatározása vagy elmarad, vagy a szerzők kritikai ellenőrzés nélkül veszik át egy-egy korábbi írás helyesnek vélt adatait. Utóbbit különösen azért kell hangsúlyoznunk, mert elég gyorsan kiderült számunkra, hogy a kézbe vett, többnyire milliós számokat közlő vándorlástörténeti összefoglalók mögött részben a statisztikai adatok és az ezekre építő külföldi kutatások hézagos ismerete húzódott meg.⁵

⁴ A kivándorlóknak 1903-tól útlevelet kellett igényelniük, ami nem feltétlenül jelentett komoly akadályt, bár a helyi hatóságok esetenként igyekeztek megnehezíteni a folyamatot (Horváth 2001: 314). A szimpla külföldre utazáshoz azonban az első világháborúig többnyire csak Oroszország és a Balkán irányába volt szükség útlevélre (Bencsik 2003).

⁵ Utalunk itt többek között Szekfű Gyula (1934), Málnási Ödön (1937), Mód Aladár (1948), Hanák Péter (1978) és Romsics Ignác (2007) összefoglaló műveinek ide vonatkozó rövid, sarkos megállapításaira, illetve a közvetlenül a kivándorlással foglalkozó Kovács Imre (1938), Rácz István (1962, 1980), Fűr Lajos (2001) és Tóth Pál Péter (2011) írásaira.

A fentiek alapján tehát két feladatot kellett kijelölnünk. Egyrészt úgy gondoltuk, hogy egy statisztikai értelemben is korrekt képet csak úgy alakíthatunk ki, ha ismét az alapoktól indulunk el. Vagyis létre kellett hoznunk egy részben új, részben korrigált alapokra épülő, statisztikailag ugyanakkor egységes és összehasonlítható alkalmas adatbázist az 1850 és az 1910-es évek közötti magyarországi vándormozgalmakról. Második lépcsőben pedig erre az adatbázisra támaszkodva megpróbáltuk vázlatosan újrarajzolni Magyarország e korszakban bekövetkező rövid és hosszú távú vándormozgalmainak képét.

Munkánk megkezdésekor vizsgálatunk alapterületeként a szűkebb értelemben vett, délen lényegében a Drávával határolt történeti Magyarországot jelöltük ki.⁶ Horvátországot, a hajdani Horvát-Szlavón Királyságot lényegében csak adminisztratív, politikai kötelékek fűzték Magyarországhoz, társadalma, népessége és történelmi folyamatai eltérő utakat követtek, és valójában a középkortól kezdve végig autonóm módon kormányozta önmagát. Prinz Gyula és Teleki Pál robusztus művének felfogását követve ezért mi is külön kezelendő területként tekintettünk rá.⁷ Ebből viszont egyértelműen következett, hogy Horvátország és Fiume Magyarországgal kapcsolatos vándormozgalmait – Ausztriához hasonlóan – nemzetközi vándorlásként kell kezelnünk.⁸

Kutatási célunk megvalósításához az alábbi kérdések tárgyalását tartottuk szükségesnek:

- milyen forrásokra lehet építeni egy megfelelő vándorlási adatbázist;
- mit tudunk megállapítani e források alapján Magyarország vándorlási folyamatairól az adott időszakra vonatkozóan;
- hogyan lehet jellemezni a külföldiek bevándorlását, valamint a magyarországi népesség kivándorlását;
- milyen a vándorlások összképe az adataink alapján: milyen irányokba mekkora népességet mozgatott meg, mekkora egyenlegeket mutat, továbbá milyen időbeli változásokkal lehet jellemezni;
- milyen összefüggés van a népességnövekedés és a vándorlási folyamatok között, vagyis utóbbi hogyan hatott a népesség számának alakulására;

⁶ A korabeli statisztikai adatokkal dolgozó elemzések többsége az 1868. évi magyar-horvát kiegyezés után külön kezelte Horvátországot és Fiumét. Kivételt képez utóbbi város hovatartozása, mely a Magyar Birodalom felbomlásáig annak belső, horvát-magyar vitatémája maradt.

⁷ Prinz és Teleki (1938) térképeinek többségén Horvátország megrajzolt körvonala üresen, adatok nélkül maradt, egyszerre mutatva a közös politikai keretet és az autonómiát.

⁸ Ez a megoldás csak az Egyesült Államokba irányuló vándormozgalmak elemzése során okozott számunkra problémát. Az amerikai statisztika ugyanis többnyire nehézkesen kezelte a számára bonyolult politikai és etnikai szerkezetű Osztrák-Magyar Monarchia adatait. Kezdetben egyetlen egységnek tekintették, majd az 1870. évi népszámlálástól kezdve külön rovatot adtak Magyarországnak, területe további részletezésével azonban már végképp nem kívántak foglalkozni.

- a konkrét adatok alapján hogyan lehet röviden felvázolni a vándorlásokban résztvevők demográfiai, etnikulturális és foglalkozási szerkezetének néhány alapvető jellemzőjét, amelyekből részben következtetni tudunk a vándorlások motivációira és kiváltó okaira, illetve amelyek alkalmasnak bizonyulhattak a kutatások tovább folytatásához. Ráadásul mindezt úgy kellett megtennünk, hogy lehetőség szerint közben elkerüljük a fordított megközelítést, vagyis az adatokat részben figyelmen kívül hagyó, vagy azokat rosszul kezelő, de már létező prekonceptiók csapdáit.

A VÁNDORLÁSKUTATÁS FORRÁSAI

Mielőtt a téma boncolgatásába fognánk, előbb röviden szót kell ejtenünk a használt forrásokról, melyek szorosan összefüggtek az alkalmazható, illetve általunk alkalmazott vizsgálati módszerek kérdésével is. A vándorlásokkal foglalkozó kutatások túlnyomó része leggyakrabban ugyanis két nagy forráscsoportra épített: szöveges (kvalitatív) és számszerű (kvantitatív) forrásokra. Benyomásunk szerint az előbbi a kedveltebb a hazai kutatók körében. Talán mert a korabeli narratív forrásokat tekintették a legalkalmasabbnak a vándorlások hiteles és komplex képének megrajzolására, de az sem kizárt, hogy az ilyen források elemzésével könnyebben és egyszerűbben tudták elérni a céljukat.⁹ E megközelítéssel viszont – mely felöleli mind a hivatalos szövegek (törvények, szabályok, jelentések, parlamenti viták stb.), mind a magánjellegű (levelezések, naplók, visszaemlékezések, illetve az utólagos „oral history” eredmények),¹⁰ mind az átmenetet képező források (konferencia-anyagok, sajtó, politikai vitairatok) széles spektrumát – jelen írásunkban bővebben nem foglalkozunk, mert célkitűzésünk megvalósítását nem igazán segítené elő.¹¹ Elsődleges fontosságúnak – ha tetszik, kiindulópontnak – azokat a statisztikai jellegű, illetve ilyen elemzésre használható forrásokat tekintettük, amelyek alkalmasnak bizo-

⁹ Az egyetemi oktatás többé-kevésbé máig inkább a kvalitatív források elemzésére készíti fel a vándormozgalmak történeti elemzésével foglalkozni kívánó történészeket és néprajzosokat. Ismereteink szerint kifejezetten kvantitatív módszertani kurzusok inkább csak a jelen viszonyaival foglalkozó szociológusok, antropológusok és földrajzosok oktatási szerkezetében jelennek meg. (A rendszerváltás előtti generáció tagjai például az egyetemen kizárólag csak politika- és eseménytörténetet tanulhattak.)

¹⁰ Utóbbi megközelítés forrásait és szemléletét kiválóan mutatja be Fejős (1981) több mint három évtizeddel ezelőtt megjelent, de ma is igen jól használható összefoglaló írása a Zemplén megyei amerikai kivándorlásról.

¹¹ Attól tartunk ugyanis, hogy az e szövegekre és az ezeket elemző/értelmező narratívákra épülő szakirodalom áttekintése nem igazán ad számunkra világosabb képet a vándorlások méretéről, irányairól és ezek változásairól, sőt arról sem mond sokat, hogy tulajdonképpen milyen volt a vándorlásokban résztvevők tényleges foglalkozási, etnikulturális és demográfiai szerkezete.

nyultak a vándorlás mint népességi folyamat rekonstrukciójára. Az volt ugyanis a feltevésünk, hogy előbb a megismerhető alapadatokat, illetve a változások körvonalait kellene tisztáznunk, és csak ezt követően bonyolódhatunk bele a szerkezetek és folyamatok magyarázatába.¹²

Előljáróban a vándorlástudományok során leggyakrabban használt, illetve használható számszerű forrásokat és azok legfontosabb jellemzőit ismertetjük (1. táblázat).

Úgy véljük, hogy a két alapvető kvantitatív forrástípus, az utasforgalmi és a népszámlálási adatok vándormozgalmakra vonatkozó sajátosságai (lásd az 1. táblázatban) nem kívánnak terjedelmesebb kommentárt. Inkább a két eltérő típus konkrét használatának néhány tapasztalatát soroljuk fel az alábbiakban, esetenként utalva kialakulásukra, illetve készítésük történetére. Miután a vándorlástörténeti kutatások nagyjából a vándorlások méretéből, irányából és feltételezett egyenlegéből indultak ki, ezek rekonstrukciójára főként a legkorábban elterjedt forrástípust, a népmozgalmi jellegű utasforgalmi adatokat – vagyis a kivándorlókat (és a célterületek forrásai esetében a bevándorlókat) évenkénti számát, illetve azok összegét – használták, amelyek talán a legismertebbek és egyúttal a legkönnyebben elemezhetőnek látszottak.¹³ E forrástípus felhasználása főként az Amerikába való nagyméretű bevándorlás kezdetekor, a 19. század közepétől vált igen gyakorivá és széleskörűen alkalmazottá. A nagy hajózási vállalatok ugyanis már a gőzhajózás elterjedése előtt is rendszeresen készítettek utaslistákat, amelyeket legkésőbb az 1880-as évektől hivatalos statisztikaként adtak közre.¹⁴ A hivatalos statisztikai szolgálatok helyenként ugyancsak korán megkezdtek a ki- és bevándorlók adatainak gyűjtését,¹⁵

¹² Természetesen azt is rögzest deklarálnunk kell, hogy a statisztikai forrásokat sem tartjuk tévedhetetlennek, bár van néhány jelentős előnyük a fent említett szöveges forrásokkal szemben. (1) A népességre vonatkozó statisztikai források sohasem egyedi adatok, hanem mindig valamilyen egykorú felmérés vagy tömeges adatgyűjtés során keletkeztek. (2) A statisztikai felvételek kezdetekor mindig pontosan meg kellett határozni a használt fogalmakat, amelyek lényegében eldöntötték, hogy egy-egy adat vagy személyiért, hova és melyik csoportba sorolható, illetve milyen módszerekkel lehet és kell azokat kezelni. (3) Az adathibák, téves következtetések az ellenőrző számítások során jóval könnyebben észrevehetőek, mint egy szöveges félrefogalmazás esetében. (4) A statisztikusok az elemzésekre, illetve az ellenőrzésekre – az adatok jellegétől és a céltól függően – különböző standard módszereket dolgoztak ki az elmúlt évszázadok során, amelyek később sem változtak az éppen divatba jövő új teóriák hatására.

¹³ Nem kellett különböző számításokat végezniük, az ábrák elkészítéséhez elég volt összegezniük a kivándorlók/bevándorlók évenkénti számait.

¹⁴ A kontinentális Európából érkezett bevándorlóra vonatkozó utaslistákat a 18. század kezdetével kiindulón őrzik tömegesen az észak-amerikai levéltárak (l. Eakle – Cerny 1984: 453 skk.). Egyébként ez a forrástípus minden gyarmatosító ország tengerhajózásában megjelent, beleértve ebbe a rabszolga-kereskedelem kényszervándorlóit is.

¹⁵ Az Egyesült Államok hivatalos statisztikáiban 1820-tól, az Osztrák Birodalomban pedig 1821-től kezdve találunk adatokat az évenkénti nemzetközi vándormozgalmakra vonatkozóan. Ezek azonban az első évtizedekben rendszerint meglehetősen hiányosak, sőt az osztrák statisztikában a magyarországi tartományok adatai 1851 előtt egyáltalán nem is szerepeltek. Pontosabban, ha rubrikájuk fel is tűnt, a 19. század közepéig nem találunk bennük adatot. A már Magyarországra is vonatkozó, és egyúttal a vándorlások irányait is feltüntető információkkal először csak az 1857. évi osztrák népszámlálásban találkozunk.

1. táblázat: A vándormozgalmak legfontosabb kvantitatív adattípusainak rövid jellemzése
Characteristics of the most important quantitative data types of migratory movements

Jellemzők	Népszámlálási adat (állónépesség, „stock”)	Népmozgalmi adat (mozgó népesség, „flow”)
Adattípusok	Születési hely, állampolgárság, illetőség, háztartásból távollevők.	Kivándorló, bevándorló, vándorlási különbözet. ^{a)}
Előnyök	A vándorlók szerkezete megismerhető (foglalkozás, etnikum, továbbá kor, nem stb.).	Folyamatos adatszolgáltatás eredménye.
	Mind a belső, mind a nemzetközi vándorlás nettó végeredményét tükrözi.	Rögzíti a mozgások különböző típusait, így visszavándorlási adatokat is ad.
	Térben és időben pontos viszonyításokat tesz lehetővé.	Segítségével a változások folyamata pontosan, volumene pontatlanul, de követhető.
Hátrányok	Nem folyamatos adatszolgáltatás. ^{b)}	A vándorlók szerkezetére vonatkozó adatok hiányoznak, vagy nem teljes körűek.
	Ki- és bevándorlásra utaló adatot ritkán és hiányosan ad, így az adatok nem mindig hasonlíthatók össze. ^{c)}	Európában inkább a bevándorlási, a tengerentúlon gyakran a visszavándorlási adatok hiányosak.
	Visszavándorlásra vonatkozó adatok nem szerepelnek benne, így a népességmozgást csak részben tükrözi.	A belső vándorlás adatai esetenként hiányoznak, illetve nem mindig különböztethetők meg a nemzetközi vándorlásokétól.
	A kivándorlók demográfiai szerkezetére nem ad adatokat.	Regionális, illetve nemzetközi viszonyításokra nem mindig alkalmas.
Vélemény	A vándormozgalmak elemzéséhez a népszámlálási adatok több és pontosabb információt adnak. Míg a népszámlálások a kivándorlást alul-, a népmozgalmi adatgyűjtések felülregisztrálják, a folyamatok megismeréséhez és a vándorló népesség szerkezetének pontosításához mindkettő használatára szükség lehet. Ugyanakkor gondot okoz, hogy a különböző időszakok és országok adatfelvételei többnyire nem azonos elvek alapján készültek.	

Megjegyzés: ^{a)} A születések és halálozások összegzéséből keletkező természetes szaporulat (a népmozgalom összege), valamint a tényleges szaporulat (vagyis a két népszámlálás végösszege közötti különbség) értéke egymással összevetve. A vándorlás pozitív vagy negatív egyenlege javíthatja (növeli) vagy ronthatja (csökkenti) a tényleges szaporulat végösszegét. ^{b)} Csak népszámlálások alkalmával – Magyarországon általában 10 évente – készül. ^{c)} E hiányosságon a kivándorlók esetében csak az ún. tükörstatisztikák (a külföldi bevándorlási célterületek népszámlálási adatai) segíthetnek, ha azok elég részletesek, és egyáltalán léteznek az adott időszakra vonatkozóan, illetve elérhetőek számunkra. A bevándorlások követése legalább ilyen nehéz, mivel egyrészt az egyének születési helye, állampolgársága és illetősége különböző, egymástól is eltérő lehet, másrészt a népszámlálások a háromból többnyire csak egyet – és nem következetesen ugyanazt – közölnek.

Forrás: Szerző véleménye saját számítások és Fassmann et al. 2009 alapján.

de hosszú ideig mégis a hajózás szolgáltatta erre nézve a legtöbb használható adatot. Egyrészt körükben az utaslisták készítésének gyakorlata már korábban kialakult. Másrészt a jelentős utasforgalommal rendelkező néhány fontos kikötő adatainak összegyűjtése sokkal könnyebb feladatnak bizonyult a szárazföldi határforgalom – akár több ezer kilométerre is kiterjedő – nyomon követésénél. Ennek következtében Európa tengerektől távoli területeinek vándormozgalmáról a 19. század közepéig leginkább csak a népszámlálások adtak információkat. Utóbbiak azonban hosszú ideig csak a jelenlevő idegenek és a távollevő helybeliek adatait tüntették fel, további részleteket nem közöltek, így a korai népszámlálásokból nemcsak a vándorlók személyes jellemzői, hanem többnyire még a vándorlások iránya sem volt megállapítható.

A hajóforgalom utasjegyzékei egészen a 20. század elejéig megőrizték fontosságukat. E forrástípus értékét fokozta, hogy rendszerint a ki- és beutazók több alapvető adatát (nem, kor, etnikum, állampolgárság, foglalkozás) is rögzítették, sőt egyes statisztikai, illetve bevándorlási hivatalok – különösen az Egyesült Államokban – az első világháború előtt már szinte szociológiai pontosságú adatfelvételeket készítettek a vándorló népességről. A kikötői adatok további előnye volt, hogy többnyire folyamatos és egyre hosszabbodó időszakokat képeztek, vagyis segítségükkel a vándorlások iránya, időbeli változása és ingadozása viszonylag pontosan követhetően látszott. A demográfiában kevésbé jártos szerzők emiatt mindmáig döntően erre az adattípusra alapozták a megállapításait, de legtöbbjük nincs tisztában azzal, hogy előnyei mellett természetesen komoly hátrányai is vannak. Egyrészt országonként és időszakonként változó, hogy a bevándorlás vagy a kivándorlás folyamatának a megfigyelése és adatainak minél részletesebb és pontosabb feldolgozása dominált-e. Másrészt a vándormozgalmak éves forgalmi adatai nem voltak alkalmasak regionális vizsgálatokra és összehasonlításokra, mert nem vagy ritkán tartalmaztak pontos adatokat a ki- és bevándorlók származási-, illetve célterületére vonatkozóan.

Az utasforgalmi adattípus alapvető hiányossága volt az is, hogy a vándorló csoporttal a születési országuk és az utazásuk célterületének feljegyzésén túl nem foglalkozott a belépésüket követően, vagyis a teljes folyamatnak csak egy kiemelt részét – az elejét vagy a végét – ismerhetjük meg belőlük. A nemzetközi vándormozgalmak esetében azonban még ennél is nagyobb gondot jelentett az, hogy a ki- és bevándorlások éves adatai nem voltak képesek kiszűrni az oda-vissza történő többszörös utazások hatását. Az utasforgalmi statisztikában ugyanis eleve benne rejtett a vándorlásokban résztvevők szá-

mának túl- vagy alábecslése, így ez a forrástípus a kivándoroltak létszámának megállapítására nem alkalmas.¹⁶

Vegyünk egy konkrét példát a probléma érzékeltetésére. Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlásunk többféle statisztikáját (hajózási utasjegyzékek, az USA bevándorlási hivatala, valamint a hivatalos magyarországi kivándorlási adatok) egymással összevetve megállapítható, hogy a jegyzékek szerint 1871 és 1917 között valamivel több mint 2 millió fő vándorolt ki a (Horvátországgal együttesen vett) Magyar Birodalom területéről.¹⁷ Amennyiben azonban összevetjük ezt a számot az ugyanerre a területre vonatkozó amerikai népszámlálási adatokkal, akkor azt tapasztaljuk, hogy 1910-ben csak kereken 496 ezer főt tett ki az Egyesült Államok népszámlálása szerint az összeírt, Magyarországon és Horvátországban születettek együttes száma.¹⁸ Hova tűnt a többi közel másfél millió kivándorló? Feltehetőleg azért volt ekkora a különbség a kiutazók és a népszámlálások által regisztráltak száma között, mert a két adattípus más-más információt – az egyik a személyek tömeges ki- vagy befelé történő mozgását, a másik a stabilan megtelepedett, a népszámlálási adatfelvétel időpontjában jelenlevő konkrét személyekre vonatkozó meghatározott adatokat – rögzített.¹⁹

Ha viszont nem az utasforgalom méretére, hanem a végleges maradás szándékával ténylegesen letelepedettek számára – vagyis a „valódi” kivándorlókra – és azok jellemzőire vagyunk kíváncsiak, akkor tudomásul kell vennünk, hogy ténylegesen egyetlen időszakban sem élt egy- vagy kétmilliónyi Magyarországon született bevándorló tömeg az Egyesült Államokban. Ilyen csak az adatokat rosszul értelmező kutatók képzeletében létezett, illetve létezik. De miből adódhatott a két adattípus eredményei közötti ennyire látványos különbség? Egyrészt a magyarországi éves kivándorlási adatokban szereplő

¹⁶ Bár a kiutazók túlbecslése volt a gyakoribb, a forgalom hiányos feljegyzése esetén – különösen az 1880 előtti időszakban – a források alapján előfordulhatott a kivándorlók/bevándorlók számának alábecslése is.

¹⁷ Bár az Egyesült Államok közreadott bevándorlási statisztikái 1820-tól indultak, ebben a Magyarországra vonatkozó, elfogadható pontosságúnak látszó adatok csak 1872-től jelentek meg.

¹⁸ Bár ezt az adatot később korrekció révén Ausztria rovására némileg növelni fogjuk, de az amerikai népszámlálási adat, valamint a 2 milliós utazótömeg közötti távolság továbbra is többszörös méretű marad.

¹⁹ A két adattípus közötti különbség egy másik példával is érzékeltethető: ha egy város vagy egy ország lakosságának nagyságát akarjuk megismerni egy adott időszakra vonatkozóan, akkor nem a születések vagy halálozások számának, hanem egy népszámlálási/népösszeírási adatnak próbálunk utána nézni. A népmozgalmi adatok – melyek közé tartoznak többek között a vándorlásra vonatkozók is – nem az ott lakók számának, hanem növekedésük vagy csökkenésük folyamatának és tényezőinek kimutatására lettek kitalálva. Utóbbira ugyanis a népesség létszámának változása önmagában nem adott magyarázatot.

személyek egy kis része máshová is utazhatott,²⁰ a kint lévők körülbelül 20–50%-a pedig folyamatosan visszavándorolt, sőt egy kisebb csoport szabályos vándormunkássá vált, vagyis többször is előfordult – és egyúttal belekeült – az amerikai utasforgalmi statisztikákban.

S amit a kutatók ténylegesen nem szoktak számbavenni, holott lehet, hogy ez képezte az „eltűntek” legnagyobb csoportját: a felnőttként kivándoroltak számottevő része az idők során – pontosabban két népszámlálási adatfelvétel között – folyamatosan elhalálozott.²¹

Ráadásul a laikus szerzők által legtöbbször emlegetett 2 milliós szám lényegében azt feltételezi, hogy aki egyszer kivándorolt, annak Észak-Amerika lakosaként továbbra is ott kellett szerepelnie az adatsorokban. Ha nem ment volna el, akkor nyilván Magyarországon íródhatott volna össze, vagyis a kiutazók száma ténylegesen a népességvesztéssel azonosítható. De ez több szempontból is alapvetően téves okoskodás. A kivándorló személye ugyanis elsősorban anyagi/gazdasági értelemben okozott veszteséget a kibocsátó társadalom számára, mivel képességét, erejét évekig-évtizedekig nem a magyarországi nemzeti jövedelem gyarapítására fordította, hanem a befogadó társadaloméra. Demográfiai szempontból viszont „csak” annyiban jelentett veszteséget, hogy a kivándorlók utódai – természetes szaporulatuk – már nem a magyarországi, hanem az amerikai népeiséget növelték, ráadásul jelentős részük egy-két generáció alatt amerikanizálódott, annak ellenére, hogy sokan dicséretes módon máig próbálták/próbálják őrizni származási tudatukat.²²

²⁰ Tovább hajózhatott Dél-Amerikába vagy Kanadába, sőt utóbbiba az Egyesült Államokból tovább mehetett akár vasúton is. (Ezt sokan meg is tették, mert akkoriban ott még ingyen földbirtokot is kaphattak.) Ráadásul az sincs kizárva, hogy az indulók egy kis része nem a tengerentúlon, hanem Nyugat-Európában, a nagy hajójáratok induló országaiban – főként a Német Birodalomban, Hollandiában vagy éppen Nagy-Britanniában – kötött ki, ahelyett, hogy tovább ment volna. Sőt egyesek – főleg a gyermekes nők – akár meg is gondolhatták magukat, és valamelyik kikötőben visszafordulhattak.

²¹ Ugyanez volt egyébként a Magyarországra bevándorlók sorsa is, melyet a kivándorlókénál talán pontosabban ismerünk. A budapesti népszámlálások megfigyelései szerint ugyanis a fővárosba vándorlók mintegy harmada a halálozások következtében egy évtized alatt eltűnt a népszámlálásokból (konkrétan az 1890-ben összeírt, a fővárosba 1851 és 1880 között bevándoroltak még életben levő része 1900-ra – vagyis 10 év alatt – kerekén 38%-kal csökkent.). (L. Thirring 1907: 56; Kőrösy – Thirring 1905: II. kötet, 6*; vö. Thirring 1893: 15). Ez egyrészt azt jelentette, hogy 30 év alatt a vándorlók állománya személyileg lényegében kicserélődhetett, másrészt arra utalt, hogy az egy-egy évre vonatkozó népszámlálási létszámadat mögött ténylegesen ennél sokkal több vándorló személy állhatott. (Vagyis még egy stagnáló létszám mögött is jelentős számú új bevándorló rejtőzhetett.) Tekintettel arra, hogy a kivándorlók nagyjából 80%-a 20 év feletti volt, ez többé-kevésbé megfelel a korabeli halandósági viszonyoknak. Ha ugyanis 30 évet veszünk a kivándorlók átlagos életkorául, akkor az 1900. évi adatok szerint a kivándorló személyek még várható élettartama normál körülmények között legfeljebb 33–34 év, bár az új környezetbe való beilleszkedés stresszhelyzete miatt esetenként ennél akár kevesebb is lehetett (MSTK 67: 23*; vö. Pallós 1971: 54–55).

²² Az amerikanizálódást elősegíthette, hogy a kint kötött házasságok nagyjából hatoda vegyes házasság, amelyben más országbeli kivándorló vagy amerikai születésű volt a partner. (US Census 1910: vol. I., 878–887.)

Mondanunk sem kell, hogy ezek a hiányosságok a magyarországi kutatások eredményeit is érintették, amit ráadásul a kivándorlókra vonatkozó hivatalos magyarországi forgalmi statisztikának is sikerült növelnie, ugyanis igen későn, csak 1899-ben indult meg, és természetesen hiányoztak belőle a 20%-osnál magasabbra becsülhető illegális kivándorlókról szóló információk is.²³ Utóbbi viszont a magyar hivatalos forgalmi adatok használatakor még egy szempontból óvatosságra int: lehetséges, hogy mind az abban rögzített kiutazók, mind a visszavándorlók száma a korábban feltételezetteknél akár nagyobb is lehetett.²⁴

Vannak továbbá olyan problémák, amelyek máig éreztetik hatásukat, mivel nem minden állam alkalmazott azonos fogalmakat a kivándorlással kapcsolatos adatok gyűjtése során. Alapvető volt például annak meghatározása, hogy a távollevőket milyen esetekben tekintettük el-/kivándoroltnak, és mikor nem, illetve mennyi ideig kellett valakinek másutt tartózkodnia ahhoz, hogy azt migrációnak nevezhessük. Az is máig gyakran előforduló jelenség, hogy a kivándorlás, valamint a be-, illetve visszavándorlás fontossága nem volt azonos egyes államokban, így utóbbiak összeírása csak jóval később követte az előbbi (Fassmann 2009: 32–34).²⁵

Ha azonban másképp állunk a forrásokhoz, a helyzet talán már nem ennyire reménytelen. Bár a vándorlási forgalom hazai statisztikai rendszere valóban megkéské alakult ki, a hazai és külföldi népszámlálásoknak a vándorlások elemzésére használható adatai viszont már a 19. század közepétől rendelkezésünkre állnak, ezeket azonban a vándorlástörténeti kutatások sajnos szinte kezdetektől fogva mellőzték. Pedig egyrészt a külföldön születettek, másrészt a népesség

²³ A KSH adatai szerint a nyugat-európai kikötők Magyarországról származó illegális kivándorlóinak aránya az 1911–1913. évi adatok szerint elérhette akár a teljes utasforgalom 30–40%-át is, összességében azonban csak mintegy 25%-osra tehető, mivel a fiúmei kikötő – mely a teljes forgalom mintegy 20%-át adta – kizárólag legális kivándorlókat továbbított. Mindenesetre tény, hogy esetenként évente akár 30 ezer főt is meghaladó tömeg távozhatott illegálisan a tengeren túlra.

²⁴ Az amerikai bevándorlási szolgálatot viszont a magyarnál is kevésbé érdekelte a visszavándorlók száma, ezek adatainak gyűjtését csak az 1907/1908. évtől kezdték el. (Az amerikai évek adatai az általunk már elemezhető időszakban a július 1. és a következő év június 30. között bekövetkezett változások adatait regisztrálták.) Ha a valamivel hosszabb, 1899-ig visszamenő magyar statisztika adataival összehasonlítjuk az amerikai esetszámokat, akkor viszont a használható rövid időszak amerikai adatai nagyjából 15%-kal meghaladták a visszavándorlók itthon összeírt létszámait. Hogy e mögött mennyiben gyanakodhatunk hiányos hazai összeírásra, illegális mozgásra, esetleg a Magyarországra visszajövetel helyett Európában vagy a világ más részén való maradásra, ma már aligha megállapítható.

²⁵ Magyarországon még feltűnőbb az egyes vándorlással kapcsolatos összeírás-típusok kései megjelenése. Mint korábban már említettük, az ausztriai kivándorlások számbavétele már az 1820-as években elkezdődött, ellenben Magyarországon a kiegyezést, illetve a Statisztikai Hivatal létrejöttét csak évtizedekkel később követte a vándorlási statisztika kialakulása. A kivándorló forgalom összeírása 1899-től indult meg, azt megelőzően csak a tengeren túli hajóforgalom adatai álltak rendelkezésre. (Utóbbi azonban jó ideig csak a német kikötőkre korlátozódott, a szárazföldi útvonal adatai pedig 1899-ig teljesen ismeretlenek maradtak.) A kivándorlásoknál kevésbé fontosnak tekintett bevándorlási adatok viszont még ennél is később, csak 1907-ben jelentek meg a statisztikai évkönyvek lapjain.

illetőségére, illetve állampolgárságára vonatkozó, valamint a háztartásokból távollevők népszámlálási adatai alapján viszonylag jól körvonalazható a vándor-mozgalomban résztvevők száma és néhány jellemzője. S ahogy a népszámlálások módszertana a 19. század második felében rohamosan fejlődött, úgy vált egyre inkább megismerhetővé a letelepedett bevándorlók számos egyéb adata is. Ráadásul a vándorlók közül az osztrák, a magyar és a horvát vándorlók kezdetben egyetlen, egymással egyre erősebben koordináló összeírási rendszerbe tartoztak, akik – mint azt később látni fogjuk – nemzetközi vándorlási forgalmunknak már igen jelentős részét képezték.²⁶

Vagyis a népszámlálások migrációs adatainak mennyisége és minősége időben megelőzte, tartalmában pedig fokozatosan kezdte megközelíteni az utasforgalmi statisztikák adatgazdagságát. Csak abban nincs változás, hogy a népszámlálások szinte mindenütt tízévenként készülnek, így az ingadozásokat, a célterületek szerkezetének hirtelen átalakulását nem képesek azonnal követni. Sokak véleményével ellentétben tehát úgy gondoljuk, hogy nem az utasforgalmi, hanem a népszámlálási adatok azok, amelyek a bevándorlás tekintetében igazán fontosnak, kiemelkedő pontosságúnak, és elsősorban elemzendőnek tekintendők. A benne szereplők demográfiai szerkezete és alapvető jellemzői (kor, nem, foglalkozás, etnikum, felekezet stb.), valamint területi megoszlásuk egy adott időpontra vonatkozóan például minden magyarországi népszámlálásban, vagyis esetünkben tízévenként meghatározható legkésőbb 1880-tól kezdődően.²⁷ Különösen fontos lehet számunkra, hogy ezek az információk nemcsak a külföldi bevándorlókra, hanem a belső vándorlókra, a nem mozdulókra és az össznépségre nézve egyaránt megtalálhatóak. Vagyis ez az adatforrás lehetőséget biztosít a teljes népesség változási folyamatainak lekövetésére.

Természetesen ez a forráscsoport sem teljesen hibamentes. Először is a születési helyek, illetve az állampolgárságok szerinti adatok nem adnak azonos képet a vándormozgalmakról. Bár a népszámlálások sokhelyütt elsősorban az állampolgársági adatokat közlik, utóbbiak rendszeresen alábecsülik a külföldről betelepült személyek számát. A beilleszkedés érdekében ugyanis a külföldön születettek rövidebb-hosszabb idő után felvették a helyi állampolgárságot, így

²⁶ Ha a Monarchia vándorlási információkat adó adataihoz hozzáadjuk a Német Birodalom és az Egyesült Államok ugyancsak viszonylag jól dokumentált adatsorait, akkor ezzel lényegében 1870-től kezdve Magyarország nemzetközi vándorlásának adatait több mint 80%-ban le tudjuk fedni, vagyis a folyamatok tekintetében katasztrofálisan nagyot már nem tévedhetünk.

²⁷ Természetesen az elemzések lehetősége függ attól is, hogy a népszámlálások feldolgozottsága és kiadott eredményei milyen mélységig teszik lehetővé az elemzéseket. Nálunk szerencsésebb országokban – például a legtöbb skandináv országban, avagy Észak-Amerikában (Kanada, Egyesült Államok) – azonban megőrizték a 19. századi felvételek eredeti anyagait is.

előbb-utóbb eltűntek e statisztikákból. (Ugyanez természetesen megtörténhetett a belföldi vándorlók esetében is, mivel huzamos maradási szándék esetében jelentős részük szintén fel szokta venni lakóhelyének illetőségét.) Valójában tehát arról van szó, hogy a legjobb mutató a vándorlás tényére a máshol megjelölt születési hely. Az idegen állampolgárság ugyanis ennél két okból is jóval bizonytalanabb mutató. Egyrészt egy idegen állampolgár akár évekig is lakhat az összeírás helyén, sőt lehet, hogy már ott is született; vagyis a vándorlás ideje ez alapján nem vagy rosszul kerülhet meghatározásra. Még komolyabb problémát jelenthet azonban, hogy a népszámlálás jellegű összeírások nem folyamatosan készülnek, így a bevándorló közben meg is szerezhetheti az állampolgárságot, és ezáltal eltűnik a bevándorolt csoportból. Végezetül általában problémát okozhatott az, hogy két népszámlálás között viszonylag hosszú idő telt el, mialatt a vándorló népesség demográfiai háttere, valamint az össznépség szerkezete és népmozgalmi adatai megváltozhattak, vagyis így a migrációs adatok összehasonlításának háttere is átalakult (Fassmann 2009: 37–39).

Ráadásul a fent említettek elsősorban a nemzetközi vándorlás adataira vonatkoznak. A kutató jóval kényelmesebb helyzetben van a külföldről érkezettek vagy oda utazók, mint a belső vándorlások vizsgálata során. A belső vándorlási típusok (születési helyükön lakók, megyén belül elvándoroltak stb.) további bontását, részletesebb demográfiai jellemzőit – legalábbis a publikálásra került népszámlálási kiadványokból – az első világháború előtti korszakból viszont szinte soha nem ismerhetjük meg. Az el- és kivándorlókról adott belföldi létszám is gyakran alulbecsült, mivel a háztartások nem mindig közölték pontosan az összeírókkal, hogy ki, hol és miért van távol; ha pedig egy egész háztartás távozott, nem is volt kit megkérdezni.²⁸ A népszámlálási adatszolgáltatás – mint azt már említettük – nem folyamatos, és éppúgy nem ismerhetők meg belőlük a két időszak között bekövetkezett mozgások, mint ahogy az időközben visszavándoroltak száma sem. (Utóbbiak ugyanis úgy sorolódtak vissza a helybeliek közé, mintha soha sem mozdultak volna ki otthonról.)

²⁸ Az Osztrák-Magyar Monarchia vándormozgalmi esetében valamivel könnyebb a helyzetünk, mivel erről a hivatalos szervek már 1869 előtt is szegényes, de egységes rendszer szerint készített adatokat szolgáltatottak. A helyzet a kiegyezés után sem romlott, mivel az osztrák és magyar statisztikai szolgálatok a területükön összeírt, másik tagállamot érintő személyekre vonatkozó adataikat kölcsönösen kicserélték egymással. Az egyéb bevándorlók adatfelvétele sem okozott problémát. Gondot okozott viszont a Monarchián kívülre vándorlók adatainak gyűjtése, ugyanis a megkérdezett háztartások az esetek többségében igen hiányosan adták meg a távollevő tagjaik adatait, és utólag a bevándorlási célterületek tükörstatisztikái sem mindig voltak elérhetők. (Különösen igaz ez a kelet-európai régió országaira.) Megjegyzendő, hogy a vándorlásokban résztvevő személyek nem teljesen veszték el számunkra akkor sem, ha születési helyükön nem tudták távozásukat regisztrálni, mivel új tartózkodási helyükön nagy valószínűséggel megjelentek a népszámlálások másutt születettekkel kapcsolatos rovatában akár itthon, akár a fontosabb külföldi célterületeken.

Az elemzések lehetősége persze attól is függ, hogy a népszámlálások feldolgozottsága és kiadott eredményei milyen mélységig teszik lehetővé az elemzéseket. Nálunk szerencsésebb országokban – például a legtöbb skandináv országban, avagy Észak-Amerikában (Kanada, Egyesült Államok) – azonban megőrizték a felvételek eredeti anyagát is, így ezeken a helyeken az eredeti összeírási adatok utólagos felhasználása révén még nagy elemzési lehetőségek állnak a jövő generációk kutatói előtt. Természetesen az eredmények itt sem lehetnek tökéletesek. Az eredeti népszámlálási adatokat más demográfiai adatokkal összevetve ugyanis a kutatások az 1850. és 1870. évi amerikai népszámlálásokban 9 és 18% közötti, s még az 1910. évben is 6%-os hiányt mutattak ki (Steckel 1988: 55–56). Alighanem bele kell tehát nyugodnunk abba, hogy egyetlen forráscsoport sem 100%-ig pontos, akár kézzel írott anyagok kézi elemzéséről, akár gépi adatfelvételek gépi feldolgozásáról van szó. Egyrészt inkább arra kell készülnünk, hogy arányokat és változási tendenciákat tudunk megállapítani, másrészt arra kell törekednünk, hogy a feldolgozás során az egyébként soha nem tökéletes eredeti források esetlegességeit ne tetézzük tovább saját hibáinkkal.²⁹

Különösen a vándorlások elemzése során előfordulhatnak olyan hibák is, amelyeket az összeírások/népszámlálások tervezői követtek el. Nem mindig határozták meg egyformán az összeírtak számára megadott kategóriákat (etnikum, felekezet, foglalkozás stb.), illetve a vándorlás tényének azonosítására alkalmas jellemzők közül nem mindig ugyanazokat a jellemzőket írták össze (lakóhely, születési hely, kulturális identitás, helyi illetőség, állampolgárság stb.). Továbbá folyamatosan megzavarta az adatok viszonyítását a közigazgatási határok gyakori átrendeződése, és – mint fentebb utaltunk rá – maga az összeíró biztos, valamint a válaszadó is hibaforrássá válhatott (Powell 2005: XII–XV.)

²⁹ Kutatási tapasztalatainkat tehát röviden úgy összegezhetjük, hogy sem tökéletes forrás, sem tökéletes elemzési módszer nem létezik. Ezt erősítik meg a historiográfiai kutatások is. Az azonban nem lényegtelen, ha legalább ismerjük a hibák valószínűsíthető forrását, és becsülni tudjuk annak mértékét.

2. táblázat: Vándorlások a forgalmi adatok alapján (1907–1915)
 The number of migrants based on direct sources of migratory movements (flow data), 1907–1915

Vándorlás típusa	Ausztria ^{a)}	Német Birodalom	Románia	I. A vándorlások összesített adatai (fő)				Összesen
				más balkáni ország	más európai ország	Európán kívüli terület	Egyesült Államok	
Kivándorlás	..	25 013	62 819	3 115	6 232	2 713	610 624	710 516
Bevándorlás	76 131	5 044	1 825	6 139	5 355	..	5 487	(4 036)
Visszavándorlás	..	5 726	8 523	439	495	52	193 966	209 201
Vándorlási egyenleg ^{b)}	..	-14 243	-52 471	3 463	-382	-2 661	-416 658	-482 952
Kivándorlásra jogosítottak ^{c)}	..	17 012	66 256	..	..	..	782 869	882 373
II. Vándormozgalmak az állampolgárság-váltások tükrében (fő)								
Honosítva ^{d)}	10 440	632	211	28	1 621	0	43	13 237
Elbocsátva ^{e)}	28 263	629	204	54	310	0	10	29 481
Egyenleg	- 17 823	3	7	-26	1 311	0	33	-16 244
III. Vándorlási arányok (%)								
Kivándorlás	..	-3,5	-8,9	-0,4	-0,9	-0,4	-85,9	0
Bevándorlás	76,2	5,0	1,8	6,1	5,4	0	0	5,5
Visszavándorlás	..	2,4	3,3	0,2	0,2	0	93,9	0
Vándorlási egyenleg	..	-3,0	-11,0	0,7	-0,1	-0,5	-87,3	1,2
Kivándorlásra jogosítottak ^{c)}	..	1,9	7,5	..	..	..	88,7	1,9
IV. Az utívellel rendelkezéskből ténylegesen kivándoroltak (%)								
1907–1915 ^{f)}	..	147,0	94,8	..	..	..	78,0	74,3
								80,5

Megjegyzés: ^{a)} Ausztria esetében a ki- és visszavándorlási adatok hiányoznak, mivel azonos állampolgárság keretében történt a helyváltoztatás, melyhez utílevél nem volt szükséges. ^{b)} A ki-, be- és visszavándorlások figyelembe vételével, Ausztria hiányos adatai nélkül. ^{c)} A kiváltott utílevelek alapján, melyek esetenként családtagokra is vonatkoztak. (Nem mindenki élt azonban az azonnali kivándorlás lehetőségével). ^{d)} Magyar állampolgárság megadása külföldi állampolgárnak. ^{e)} Az illető lemondott a magyar állampolgárságról. (Nem mindenütt volt lehetőség több állampolgársággal bírn). ^{f)} Németország és Románia esetében a magas arányokat minden valószínűség szerint a családtagok okozták. A többi országba többnyire magányos egyének vándoroltak ki.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1907–1915. évi kötetei. Saját számítás.

Mielőtt azonban a forrásokkal kapcsolatos tapasztalatainkat összegeznénk, példaképpen bemutatunk néhány, a nemzetközi vándorlásokra vonatkozó hazai adatot, hogy a források nyújtotta valósággal ténylegesen szembesüljünk (lásd 2. táblázat). Bár a ki- és bevándorlási adatok a legfontosabbnak tekintett országok szerinti bontásban 1899-től a rendelkezésünkre állnak, a visszavándorlások részletesen bontott számaiban azonban mindössze 1905-től, a bevándorlásokét pedig már csak 1907-től ismerjük. Igaz, hogy az útlevél-statisztika adatait a statisztikai évkönyvek már 1902-től közlik, míg a honosítások és államkötelékből való elbocsátások adatai pedig egészen 1881-ig visszamennek, de ezekkel nem sokra megyünk. Ha a különböző adatokat egymással szembesítjük, akkor azonnal kiderül, hogy például a külföldre távozások különböző típusú adatai köszönő viszonyban sincsenek egymással. Az útlevél-statisztika adatai minden bizonnyal alacsonyabbak a tényleges vándormozgaloménál, mivel nem tartalmazzák az illegális forgalmat, a honosítások és az állami kötelékből való elbocsátások adatai pedig alig használhatók.³⁰ Vagyis a fenti utasforgalmi adatok valójában csak arra alkalmasak, hogy némi fogalmat alkothassunk a mozgások tendenciáiról. Ráadásul az ausztriai forgalmi adatok – amelynek súlya a vándormozgalmunkban hosszú távon nagyjából az Egyesült Államokéval azonos – kiismerhetetlen okokból kifolyólag csak 1907-ben tűnnek fel először a statisztikai évkönyvekben, akkor is csak a bevándorlás soraiban. Sem a kivándorlásban, sem a visszavándorlásban nem szerepelnek, mivel a határátlépéskor nem ellenőrizték az e csoportba tartozókat.³¹ Kicsit sarkosabban összegezve a fentieket: a hazai nemzetközi vándorlásról közölt hivatalos forgalmi adatok önmagukban, korrekciók és kiegészítések nélkül tehát sem a vándorlások volumenének, sem pontos irányainak megállapítására nem alkalmasak.

Ha összegezni próbáljuk a vándormozgalommal kapcsolatos adatok problémáit, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg.

- 1) Gyakori a tisztázatlan fogalomhasználat: a vándormunkások és letelepedett kivándorlók összemosása, a vándorlók nem mindig azonos adatok alapján történő számbavétele (születési hely vagy állampolgárság).
- 2) Az összeírt vándorlók származási besorolása esetenként téves vagy hiányzik.

³⁰ Annyi előnyük van csupán, hogy miután az Ausztriával kapcsolatos változásokat is közlik, felhívják a figyelmet arra, hogy nem csak a tengeren túlra kell gondolnunk akkor, amikor a kivándorlás szóba kerül.

³¹ A nyilvántartások eltérései számunkra azért érthetetlenek, mert bár az ausztriai illetőségűeknek a Magyarországra jövetelükhöz sem volt szükségük útlevélre, de a bevándorlási statisztikába mégis bekerültek.

- 3) Az amerikai adatfelvételek esetében Ausztria és Magyarország, utóbbin belül Magyarország és Horvátország adatai egybeemosódnak.
- 4) Az adatfelvételek más szempontokból is hiányosak: természetesen nem szerepelnek bennük az illegális vándorlók, és pontatlanok az egyes útvonalak forgalmi adatai is. Ilyen Amerikában és Magyarországon egyaránt a környező országokkal kapcsolatos szárazföldi vándormozgalom regisztrálása, vagyis a „zöld határon” keresztül történő jövés-menés.
- 5) Későn indulnak egyes adatfelvételek, valamint jogi kritériumoktól (útlevéltől és állampolgárságtól), illetve a nyilvántartás tervezőjétől és annak jóváhagyásától függhet egyes személyek abba való bekerülése vagy ki-maradása onnan. Ráadásul a felvett adatok nem mindig tartalmazzák a vándorló családfővel együtt utazó kísérő családtagokat.
- 6) A közzétett statisztikák gyakran összefoglaló jellegűek, nem minden esetben tartalmazzák a kibocsátó terület pontos megnevezését. Az amerikai statisztikákat kivéve különösen ritkák bennük a felekezeti, etnikai, foglalkozási, valamint az alapvető demográfiai adatok (nem, kor, családi állapot).
- 7) Bár a vándorlók meglehetősen mozgékonyak, ezt a statisztikák nem mindig tudják pontosan követni. Kifejezetten hiányosak a visszavándorlók adatai.
- 8) A forgalmi statisztikák nem különböztetik meg egyértelműen a véglegesen távozni akaró kivándorlókat az ideiglenes vándormunkásoktól.
- 9) Magyarország esetében ki kell hangsúlyozni, hogy a nemzetközi vándorlási statisztikák alapját igen gyakran a helyi közigazgatás adatgyűjtései képezték, melyek pontossága többnyire az illetékes tisztviselő szorgalmától és lelkiismeretességétől függött. Ráadásul ezek részletes eredményei nem mindig kerültek összegzésre.
- 10) A vándorlásokra (is) vonatkozó összeírások eredeti példányainak fennmaradása (mely a személyes adatokat tartalmazta) az eltelt évszázad során gyakran csak a véletlenül múltott.³²

A fenti megállapítások számos komoly következményre figyelmeztetnek. Az illegális vándorlások mértéke – különösen a szárazföldi határok esetében – elérhette akár a 25%-ot is, a visszavándorlási adatok hiánya pedig nehezen volt pótolható becslés útján, mivel az a 15 és 60%-os szélsőségek között ingadozhatott.

³² A közigazgatási adatszolgálatok esetlegességére, az összegzések nem következetes voltára, valamint a források fennmaradásának esetlegességére l. Horváth 2001: 298 skk.

A hajóforgalom segítségével kiutazók esetében ugyanakkor az illegális kívándorlók aránya – mint korábban már említettük – akár a 30%-ot is meghaladhatta (MStK 67: 78). Bár az amerikai kikötői statisztikák legalább a beutazók számát tekintve általában korrektnek mondhatók, az ottani szervek a visszavándorlókkal hosszú ideig alig foglalkoztak. Az Egyesült Államok népszámlálásainak esetében viszont a külföldi származású etnikai csoportok besorolása – különösen az összetett szerkezetű Osztrák-Magyar Monarchia esetében – pontatlan volt. Sőt, Simon Kuznets szerint még az amerikai népszámlálások során felvett, külföldön születettek összesített adatai is 5–6%-kal alábecsültek. Ugyanígy hiányos, illetve alulbecsült adatokra számíthatunk a visszavándorlások esetében is (Kuznets 2012 [1954]: 68, Sarna 1981). Vagyis nyilvánvalóan soha nem lesznek teljesen pontos adataink, de szigorú ellenőrzés mellett azért az arányok, tendenciák, vándorlási irányok, valamint a vándormozgalomban résztvevő csoportok karaktere közelítő pontossággal megállapítható.

Egyértelműen levonhatjuk azt a következtetést, hogy a vándormozgalmak pontosabb körvonalazásához lehetőség szerint több különböző forrástípust kell használnunk. A belső vándorlások és a bevándorlások adatait elsősorban a saját népszámlálásaink tartalmazzák, míg a kívándorlásokét főként az ún. tükörstatisztikák – más országok bevándorolt külföldiek adatait összegyűjtő népszámlálásai – rögzítik viszonylag pontosan.³³ A vándorlók népességszerkezetének megismerését viszont hasznosan egészíthetik ki a be- és kívándorlókról készített forgalmi statisztikák adatai. Az idegenek belépésekor készített éves ki- és bevándorlási adatok ugyanakkor a vándorlási folyamat időbeli változásainak ellenőrzésére is alkalmasak, és egyúttal kijelölhetik azokat a legfontosabb célterületeket is, amelyek tükörstatisztikáit lehetőség szerint meg kell ismerünk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az utasforgalmi adatok gyakorlatilag a nemzetközi vándorlásokra korlátozódnak, a belső vándorlásokra nézve nem adnak információkat, és rendszerint hiányosak az általuk felvett visszavándorlási adatok is. Az adathiányok természetesen nem függetlenek attól, hogy – különösen a szárazföldi határok esetében – a forgalom sokszor illegális, vagyis nem rögzíthető módon zajlik.³⁴ Kiemelendő továbbá, hogy a forgalmi statisztikákból a vándormozgalmakban résztvevők száma ugyan megállapítható, de a közülük kívándorlóvá – vagyis véglegesen letelepedetté – válók célterületen történő

³³ A népszámlálások mindig a jelenlévő népességre figyeltek, akik közül a külföldi bevándorlókat mindig megkülönböztetett figyelemmel kezelték.

³⁴ A nemzetközi vándormunkások – vagyis azok a személyek, akik valahol véglegesen nem telepednek meg – adatainak statisztikai rögzítése máig nem megoldott.

elhelyezkedésének és számos egyéb demográfiai jellemzőinek (kor, nem, családi állapot, etnikai és felekezeti szerkezet stb.) a korrekt megismerésére csak a népszámlálás jellegű források használata esetén nyílik igazán lehetőségünk.

Fentiek alapján tehát röviden összefoglalhatjuk kutatásaink legfontosabb paramétereit. A vizsgált időszakot az 1850 és 1910 közötti évtizedek képezték (esetenként kontrollként kiterjedve az 1920 környéki forrásokra). Elemzésünk a nemzetközi vándorlás mellett – főképp az összehasonlítás érdekében – lehetőség szerint megpróbált kiterjedni a belső vándorlásokra is. A legfontosabb forrásokat az 1869 és 1920 közötti magyarországi népszámlálások mellett az 1850 és 1910 közötti osztrák, az 1870 és 1910 közötti német, illetve az 1850 és 1920 közötti amerikai népszámlálások jelentették.³⁵ Emellett – főleg az osztrák statisztikai irodalom segítségével – a Balkán területéről is sikerült összegyűjtenünk számos információt lakosságunk kivándorlására vonatkozóan, beleértve ebbe az ott végzett népszámlálások eredményeiről készített ismertetéseket is.³⁶ Mindezeket hasznosan egészítették ki az éves kivándorlási összefoglalókban található azon népességszerkezeti adatok, melyeket részben az amerikai bevándorlási hivatal, részben a külföldi statisztikai szolgálatok, és 1899-től kezdve a KSH (továbbá néhány nagy hajózási társaság, illetve kikötői hatóság) gyűjtött, avagy készített.

A VÁNDORLÁSOK VOLUMENE ÉS TÍPUSAI

A vándorlások történetével foglalkozó irodalom nem ritkán azt sugallja, mintha a „menni vagy maradni” kérdése a népesség túlnyomó többségének végig alapvető problémája lett volna az általunk vizsgált korszakban, holott a nemzetközi vándorlásokban résztvevők aránya ma sem éri el a világ népességének 3%-át.³⁷ A következőkben megvizsgáljuk az első világháború előtti időszak magyarországi forrásait. Az érintett népesség szándékairól az elszórt személyes adatokon túlmenően – melyeket a hazai vándorlástörténeti kutatók már részben feldol-

³⁵ A többi kivándorlási célterület népszámlálásai nem eléggé megbízhatóak, vagy nem részletezik megfelelő pontossággal származási országok szerint a külföldi eredetű népességet (Szerbia, Oroszország, Dél-Amerika államai, Kanada, valamint az első világháború előtt határait folyton változtató Török Birodalom), illetve a rájuk vonatkozó régi kiadványok egyelőre nem érhetőek el sem idehaza, sem az interneten keresztül. Szerencsére a térségünk felé vándorlók fenti országok szerinti számai a töredékes adatok szerint többnyire inkább csak százakban, mint ezekben mérhetők.

³⁶ A vizsgált időszak horvátországi és boszniai népszámlálásai osztrák és magyar irányítás mellett készültek, a romániai kivándorlással a magyarországi irodalom pedig mindig kiemelten foglalkozott. Sokat segítettek egyúttal a korábbi, főként Thirring Gusztáv nevéhez fűződő vándorlástörténeti összefoglalások is (Thirring 1901, 1904, 1931, MStK 67). Az osztrák statisztikai irodalom viszont, mely korábban indult és a magyarnál jóval nagyobb kutatói gárdával rendelkezett, egészen az első világháborúig kifejezetten nagy érdeklődéssel viseltetett a Balkánra vonatkozó statisztikai adatok iránt.

³⁷ 1965 és 2000 közötti adatok, 2050-re szóló előreszámítással (World Migration Report 2003: 5).

goztak – nincsenek átfogó és reprezentatív információink. Akkoriban egyrészt nem léteztek közvélemény-kutatások. Másrészt az első világháború előttről csak sporadikusan állnak rendelkezésünkre magánjellegű levelezések, hiszen nagyarányú volt az írástudatlanság, illetve a mindennapi levelezés szükségtelen volt a személyes kapcsolatfelvétel lehetősége miatt. 1900-ban a lakosság több mint kétharmadát ugyanis még születési helyén írták össze, további bő 10%-uk viszont csak a megyén belül, néhány faluval ment arrébb, vagyis közel maradt a hozzátartozóihoz és közvetlen ismerőseihez.³⁸

A 3. táblázat jól mutatja, hogy egészen az 1870-as évekig mennyire kicsiny – 3–5% közötti – volt azoknak az aránya, akiket nem születési helyükön írt össze a népszámlálási biztos. Ráadásul a szülőhelytől való távolsággal párhuzamosan rohamosan csökkent a statisztika által vándorlónak tekinthetők aránya. Az arányok 1880-tól láthatók világosan: 16% a megyén belül költözött máshová; a hosszabb távra vándorlók aránya viszont továbbra is rendkívül alacsony volt, 3% változtatott megyét és 2% ment külföldre. Utóbbiak aránya egy generáció alatt, 1910-re ugyan többszörösére változott, de a születési helyükön maradók és a megyén belül mozgók együttes aránya még mindig meghaladta a 80%-ot. Az első világháború előtti utolsó adatok szerint összesen valamivel több mint 6%-uk ment külföldre, és a bevándorlók aránya nem sokkal haladta meg az 1%-ot. Az utóbbi adatok arra utalnak, hogy a 19. század utolsó harmadának magyarországi társadalma már lényegesen mozgékonyabb volt. Ellenben, ha az abszolút számokat nézzük, azzal a furcsasággal találjuk szemben magunkat, hogy a születési helyükön összeírtak száma 1910-ig 22, a csak a megyén belül mozgóké pedig 40%-kal nőtt az 1880. évi adatokhoz képest. Vagyis a helyben maradók és a rövid távú vándorlók aránya közel állt az össznépeség növekedéséhez. Vagyis minden valószínűség szerint a természetes szaporulatnak csak a kisebb része kapcsolódott be a hosszabb távú migrációs folyamatokba. Ugyanakkor az adatok azt is jelezték, hogy a magyarországi társadalom a 19. század második felében már kibocsátó jellegűvé vált, szemben az egy évszázaddal korábbi állapottal, amikor a Kárpát-medencében még a nagy újraterelődési (bevándorlási) folyamatok zajlottak. Összességében azonban továbbra is megmaradt a dualista korszak vándorlástörténetének azon tulajdonsága, hogy az akkor élt népesség elsőprő többségét még az ún. immobilok képezték, akik szinte egész éle-

³⁸ A vándorlástörténeti kutatások során feldolgozott kivándorló naplók és levelezések igen fontos társadalomtörténeti információkat adtak közre, de nem biztos, hogy a teljes kivándorló, illetve itthon maradó népességre nézve akár társadalmi, foglalkozási, akár etnikulturális téren reprezentatívnak tekinthetők.

tük során csak a születési megyéjük határain belül mozogtak.³⁹ Mindez azt a benyomást keltette bennünk, mintha a hazai kutatás a 19. századi vándorlások – különösen a kivándorlások – fontosságát egy kissé túlértékelt volna (nyilvánvalóan azért, mert a szerzők többsége elemzési célból kiemelte a vándorló csoportot a népesség egészéből úgy, hogy az adataik össznépségséghez való viszonyítását végül nem végezték el).

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a vizsgált időszak során lassan, de folyamatosan növekedett azoknak a száma és aránya, akiket a népszámlálások már nem születési helyükön írtak össze. A lakóhelyet változtatók csoportjának növekedése azonban igazán csak a 20. század folyamán gyorsult fel.⁴⁰ Ugyanakkor a 3. táblázat adatai még egy dologra figyelmeztetnek. Időben korábbi felük az összeírt személyek illetőségi adataira, a későbbi felük pedig a születési helyükre épült. Miután szándékosan feltüntettük egymás mellett mind a két típusú 1880. évi adatot (ti. ebből az évből állt először mindkét adat a rendelkezésünkre), azzal szembesültünk, hogy az illetőségi helyre vonatkozó arányok jóval alacsonyabbnak mutatják a népesség mozgékonyosságát, mint amilyen az a valóságban (vagyis a születési helyek alapján) volt. Miközben ugyanis 1880-ban még közel 90%-uk rendelkezett helyi illetőséggel, addig a helyben születettek aránya ekkor már a 74%-ot sem érte el. Vagyis ebből egyértelműen következik, hogy a vándorlási hajlandóság kimutatására az illetőség vagy az állampolgárság jóval kevésbé bizonyult alkalmasnak, mint a születési helyek adatai.⁴¹ Ha ugyanis valaki végleges letelepedésre szánta el magát, akkor előbb-utóbb „helybelivé”, vagyis a közösség által is hivatalosan befogadottá kívánt válni, ami máshonnan származását – legalábbis a források szintjén – eltüntette. Ez az eltérés tehát ismét felhívja a figyelmünket arra, hogy egyáltalán nem mindegy, milyen adatot használunk a vándormozgalmak elemzése során.⁴²

³⁹ A népszámlálások nem jelezték például a messzibb vásárba vagy búcsúba való látogatásokat, továbbá azt sem, hogy a helyváltogatások jelentős része csak valamely fél házasságkötéshez kapcsolódó költözését jelentette. A régi magyarországi szokások szerint házasságkötés után a feleség férjéhez vagy apósáéhoz költözött (amennyiben az új család egyelőre a férj szüleinek házában, esetleg egyúttal háztartásában is maradt), ezzel is növelve a vándorlók számát.

⁴⁰ Manapság a korábbi 60–80% helyett már 20%-nál is kisebb azoknak az aránya, akiket egy-egy népszámlálás még a születési helyén talál.

⁴¹ A helyi – vagyis új – illetőség és/vagy állampolgárság felvételével az illető személy egyébként valójában ki akart lépni a vándorlók csoportjából, hogy közelebb kerülhessen az „öslakosokhoz”. Ami persze nem jelentette azt, hogy a környezete elfelejtette az illető máshonnan származását.

⁴² Hiába tudjuk azonban, hogy milyen információkra lenne szükségünk, a kutatóknak nem mindig adatik meg az a lehetőség, hogy szabadon választhasson a különböző forrástípusok között. A rendelkezésünkre álló 1880 előtti hazai források például meglehetősen ritkán közölték az összeírtak születési helyét, a számunkra fontos osztrák népszámlálások külföldi bevándorlóra vonatkozó információinak számottevő része pedig sokszor egészen az első világháborúig főként az állampolgársági adatokra épített.

3. táblázat: A magyarországi népesség vándorlási csoportjainak változása a népszámlálások alapján³⁾

Hungarian population in different censuses classified with respect to migration

Lakóhely-változtatási arányok (%)									
év	az adat eredete ^{b)}	helybeli születésű	megye-beli	más megyéből jött	ismeretlen születésű	külföldre ment ^{c)}	összesen	bevándorlók aránya ^{d)}	a Magyarországon születettek száma
1851 ^{a)}	illetőség	96,0		3,6	..	0,4	100,0	0,4	11 594 602
1857 ^{a)}	illetőség	96,0		3,3	..	0,7	100,0	0,4	12 144 861
1869 ^{d)}	illetőség	95,1		3,6	..	1,3	100,0	0,5	13 561 245
1880	illetőség	89,4	5,3	3,1	0,1	2,1	100,0	0,6	13 728 622
1880	szül. hely	73,8	15,9	8,1	0,1	2,2	100,0	1,3	13 728 622
1890	szül. hely	72,0	15,8	9,2	0,1	3,1	100,0	1,3	15 133 494
1900	szül. hely	68,7	16,5	11,0	0,1	3,9	100,0	1,4	16 680 612
1910 ^{a)}	szül. hely	65,3	16,1	12,8	0,1	6,3	100,0	1,3	18 214 727

Megjegyzés: ^{a)} A szűkebb értelemben vett Magyarország Fiume és Horvátország nélküli adata. Kovács Alajos (1910, 1933), illetve Thirring Lajos (1963) adatai eltérőek, mivel egyrészt Fiumét Magyarországhoz számították, másrészt a Horvátországba bevándorlókat a magyarországi belső vándorlás rovataiban helyezték el;

^{b)} 1851 és 1869 között a helyi vagy idegen illetőségi/állampolgársági adatot, 1880-tól pedig a születési helyek vándorlás szempontjából teljesebb adatát közöljük, és a népességnövekedés időbeli változásait ezekhez viszonyítjuk. A bevándorlók jelentős része ugyanis hosszabb-rövidebb idő után helyi illetőséget szerzett, így eltűnt a többséget képező helyi lakosság soraiban. Jól mutatja ezt, hogyha az 1880. év mindkét itt közölt adattípusát összevetjük egymással, akkor kiderül, hogy a helyi illetőségű népesség kerekén 18%-a másutt született, tehát valójában bevándorló volt. A külföldiekre – különösen a nyugat-európaiakra – nézve azonban ez a viselkedés nem mindig érvényes, mivel sokan Magyarországon maradvá még hosszú évekig megtartották állampolgárságukat. Az itt lakást valószínűleg sokan nem tekintették véglegesnek, illetve úgy gondolhatták, hogy a külföldi útlevél birtoklása számukra nagyobb biztonságot jelent;

^{c)} A Magyarországon születetteket alapul vevő kivándorlási arány alulbecsült volt, mivel a kisgyermek és az idősek többsége nem tartozott a potenciális kivándorló népesség körébe;

^{d)} A Magyarországon született népességre viszonyítva;

^{e)} 1851-ben és 1857-ben az osztrák népszámlálók az adatokat tartományok szerint adták közre, ami a Birodalmon belüli vándormozgalmak utólagos korrekt megrajzolását problémássá teszi. A tartományok közötti vándorlást ugyanis e népszámlálások lényegében belső vándorlásként kezelték, így csaknem lehetetlen egyrészt a később önállósodott országok, másrészt ezeken belül a megyék közötti vándorlások adatait egymástól elkülöníteni. Utóbbi miatt ebben az időszakban a külföldi vándormozgalmak sem állapítható meg mindig egyértelműen;

^{f)} Az 1869. évi hazai szervezésű népszámlálás esetében az összevont adatközlések miatt a megyék közötti mozgást még továbbra sem voltak képesek rekonstruálni;

^{g)} Az adatok 1851 és 1900 között csak a polgári népességre vonatkoznak, 1910-ben azonban a katonaságot is tartalmazzák. Miután utóbbiak a megfelelő adatok hiánya miatt nem vonhatók le a különböző rovatokból, ezért az összehasonlíthatóság kissé csorbat szenved. Mindazonáltal a két adattípus közötti eltérés összességében nem lehetett túl jelentős, mivel egyrészt a katonaság a teljes népességnek mindössze 0,7%-át képezte, másrészt a spontán vándormozgalmakban nem vehetett részt;

^{h)} Szerző adatgyűjtése alapján. Ahol lehetett, ott a monarchiai és a külföldi népszámlásokat – vagyis a "tükörstatisztikákat" – használtuk, és ezeket a szakirodalom külföldi állampolgárokról, illetve külföldi származásúakra vonatkozó adataival egészítettünk ki. Az éves utazási adatok használatát mellőztük, ugyanis azok elsősorban a forgalmat rögzítették, tehát egy adott helyen, adott időpontban jelenlevő bevándorlók népesség számának megállapítására csak óriási hibahatárok mellett használhatók. Utóbbi adattípus sokkal inkább az utazási célok, mint az odavándorlók volumenének megállapítására bizonyult alkalmasnak.

Forrás: Tafeln NF I/1 1849–1851 Tafeln 2, 2–3 (1851), NF III/1 Tafeln 2, 39, 142 (1857), Népszámlálás 1869: 5–7, 78, 118–123, 141–147, Népszámlálás 1880 I: 4–5, 18, 28–29, 38–39, Népszámlálás 1890 I: 55*–59*, MStK 5: 56–57, 60–61 (1900), MStK 61: 28–29, 32–33 (1910).

3. táblázat: A magyarországi népesség vándorlási csoportjainak változása a népszámlálások alapján³⁾ (folytatás)

Hungarian population in different censuses classified with respect to migration (continued)

Növekedési index (1880 születési hely=100)									
év	helybeli születésű	megye-beli	más megyéből jött	ismeretlen születésű	összes Magyarországon született	bevándorlók indexe	kivándorlók indexe	bevándorlók száma	külföldön összeírt magyarországi eredetű népesség száma ^{h)}
1851	109		13	..	84	..	..	48 872	..
1857	122		13	..	88	28	29	51 573	87 197
1869	124		15	..	99	39	59	70 746	173 183
1880	122	34	38	120	100	46	100	83 512	295 853
1880	100	100	100	100	100	100	100	181 090	295 853
1890	109	110	125	85	110	110	163	199 123	481 700
1900	115	128	166	69	122	135	227	244 820	672 570
1910 ^{a)}	122	140	211	60	133	135	410	243 575	1 212 601

Megjegyzés: ³⁾ A szűkebb értelemben vett Magyarország Fiume és Horvátország nélküli adata. Kovács Alajos (1910, 1933), illetve Thirring Lajos (1963) adatai eltérőek, mivel egyrészt Fiumét Magyarországhoz számították, másrészt a Horvátországba bevándorlókat a magyarországi belső vándorlás rovataiban helyezték el;

⁴⁾ 1851 és 1869 között a helyi vagy idegen illetőségi/állampolgársági adatot, 1880-tól pedig a születési helyek vándorlás szempontjából teljesebb adatát közöljük, és a népességnövekedés időbeli változásait ezekhez viszonyítjuk. A bevándorlók jelentős része ugyanis hosszabb-rövidebb idő után helyi illetőséget szerzett, így eltűnt a többséget képező helyi lakosság soraiban. Jól mutatja ezt, hogyha az 1880. év mindkét itt közölt adattípusát összevetjük egymással, akkor kiderül, hogy a helyi illetőségű népesség kerekén 18%-a másutt született, tehát valójában bevándorló volt. A külföldiekre – különösen a nyugat-európaiakra – nézve azonban ez a viselkedés nem mindig érvényes, mivel sokan Magyarországon maradván még hosszú éveket megtartották állampolgárságukat. Az itt lakást valószínűleg sokan nem tekintették véglegesnek, illetve úgy gondolhatták, hogy a külföldi útlevél birtoklása számukra nagyobb biztonságot jelent;

⁵⁾ A Magyarországon születetteket alapul vevő kivándorlási arány alulbecsült volt, mivel a kisgyermekes és az idősek többsége nem tartozott a potenciális kivándorló népesség körébe;

⁶⁾ A Magyarországon született népességhez viszonyítva;

⁷⁾ 1851-ben és 1857-ben az osztrák népszámlálók az adatokat tartományok szerint adták közre, ami a Birodalmon belüli vándormozgalmak utólagos korrekcióját problémássá teszi. A tartományok közötti vándorlást ugyanis e népszámlálások lényegében belső vándorlásként kezelték, így csaknem lehetetlen egyrészt a később önállósodott országok, másrészt ezeken belül a megyék közötti vándorlások adatait egymástól elkülöníteni. Utóbbi miatt ebben az időszakban a külföldi vándormozgalom sem állapítható meg mindig egyértelműen;

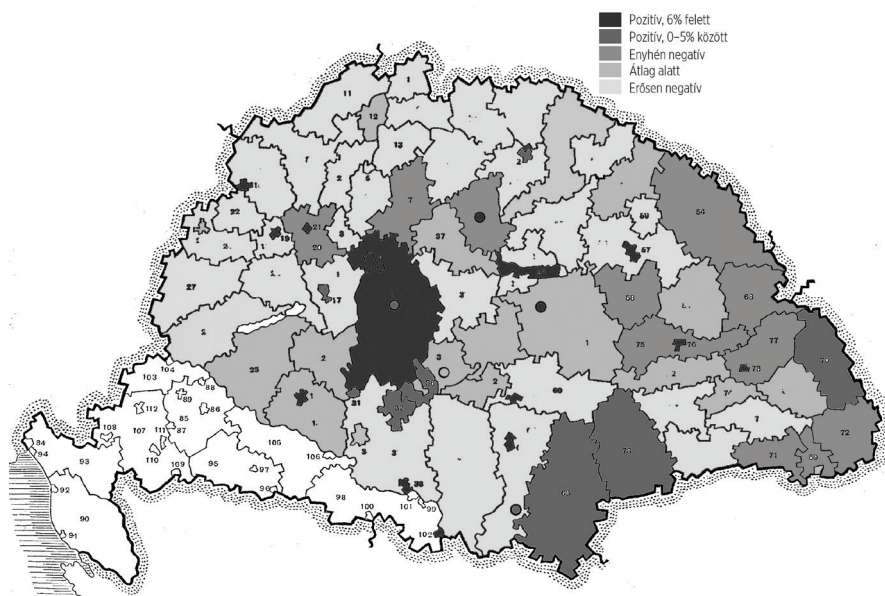
⁸⁾ Az 1869. évi hazai szervezésű népszámlálás esetében az összevont adatközlések miatt a megyék közötti mozgást még továbbra sem voltunk képesek rekonstruálni;

⁹⁾ Az adatok 1851 és 1900 között csak a polgári népességre vonatkoznak, 1910-ben azonban a katonaságot is tartalmazták. Mivel az utóbbiak a megfelelő adatok hiánya miatt nem vonhatók le a különböző rovatokból, ezért az összehasonlíthatóság kissé csorbat szenved. Mindazonáltal a két adattípus közötti eltérés összességében nem lehetett túl jelentős, mivel egyrészt a katonaság a teljes népességnek mindössze 0,7%-át képezte, másrészt a spontán vándormozgalmakban nem vehetett részt;

¹⁰⁾ Szerző adatgyűjtése alapján. Ahol lehetett, ott a monarchiai és a külföldi népszámlásokat – vagyis a "tükörstatistikákat" – használtuk, és ezeket a szakirodalom külföldi állampolgárokat, illetve külföldi származásúakra vonatkozó adataival egészítettük ki. Az éves utazási adatok használatát mellőztük, ugyanis azok elsősorban a forgalmat rögzítették, tehát egy adott helyen, adott időpontban jelenlévő bevándorolt népesség számának megállapítására csak óriási hibahatárok mellett használhatók. Utóbbi adattípus sokkal inkább az utazási célok, mint az odavándorlók volumenének megállapítására bizonyult alkalmasnak.

Forrás: Tafeln NF I/1 1849–1851 Tafeln 2, 2–3 (1851), NF III/1 Tafeln 2, 39, 142 (1857), Népszámlálás 1869: 5–7, 78, 118–123, 141–147, Népszámlálás 1880 I: 4–5, 18, 28–29, 38–39, Népszámlálás 1890 I: 55*–59*, MStK 5: 56–57, 60–61 (1900), MStK 61: 28–29, 32–33 (1910).

1. térkép: Az 1900 és 1910 közötti vándorlási különbözet mértéke törvényhatóságonként
 Balance of migration between 1900 and 1910 by administrative districts (counties and towns)

Megjegyzés: Az átlag 29 ezrelék, a szórás viszont igen magas, 77 ezrelék. Az elvándorlási veszteségek mértéke a városok esetében többnyire 2000 fő körül ingadozott, a megyék esetében azonban jelentős különbségek láthatók. 29 megye esetében a nettó elvándorlás meghaladta a 10 ezer főt, de Bács és Torontál esetében az 50 ezer főt is túlhaladta. Jelentős pozitív vándorlási egyenleget a budapesti agglomeráció mellett (mely ekkoriban főképp Pest megye lakosságában található) csak a jelentős iparvidékekkel rendelkező Krassó és Hunyad megyékben, és természetesen a városok többségében tapasztalhattunk.

Forrás: MStK 64: 8–9. Saját számítás.

Már a középkortól kezdve voltak azonban a vándorlók között olyanok is, akik a lépcsőzetes közelítés helyett egyből „fejest ugrottak” a lehetőségekbe, és a faluból egyenest a városba költöztek. Az 1. térkép az 1900 és 1910 közötti, a népszámlálási és a népmozgalmi adatok összevetése alapján megállapítható vándorlási különbözetei törvényhatósági (megyék és törvényhatósági joggal rendelkező városok) adataira épült. Két olyan települési célterület-típust mutat – a közepes, illetve nagyobb városokat, valamint a történeti Magyarország délkeleti iparosodó vidékét –, amelyek igazán komoly vándorlási nyereségeket könyvelhettek el a 20. század eleji adatok tanúsága szerint. A többi terület ezzel szemben az elvándorlások kisebb-nagyobb mértékét mutatta a természetes szaporulat és a tényleges népességváltozás közötti különbség alapján. Már az első pillanatban látható azonban egy markáns, egyszerre területi és egyúttal

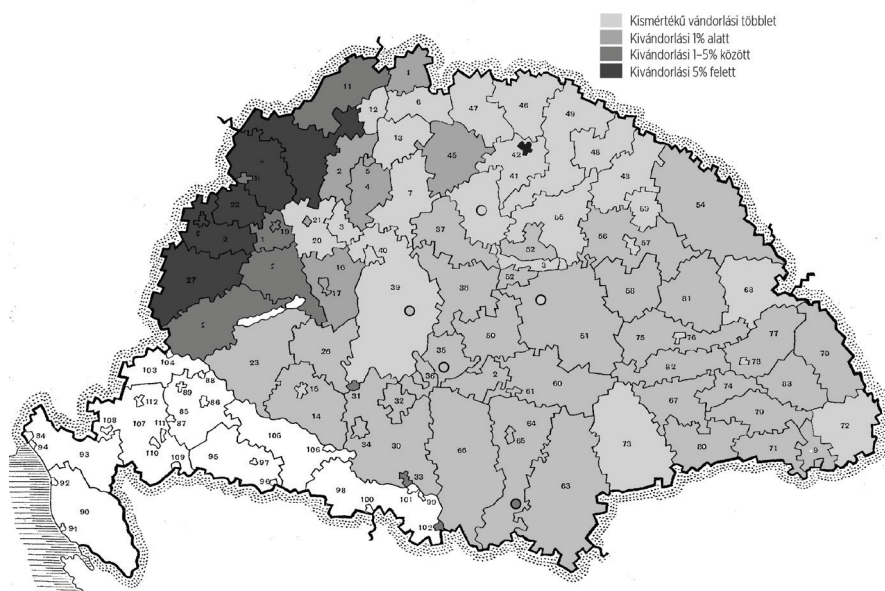
közigazgatási különbség: szinte minden város bevándorlási többlettel rendelkezett, és szinte minden megye vándorlási veszteséget mutatott. A vándorlási nyereséget mutató megyék között persze Csík megye 642 fője elhanyagolható méretű volt, de az iparosodó Krassó esetében ez már kétezres, Hunyad megyében pedig közel 15 ezres bevándorlási többletet jelentett. Mindegyiket, sőt szinte az összes várost lekörözte azonban Pest megye a maga 79 ezer fős vándorlási többlettel. Utóbbi esetében azonban a magas érték valójában csak látszat: Budapest elővárosai közigazgatásilag ugyanis akkor még a megye részét képezték, főként ebből adódott össze ez az óriási megyei többlet. A városok egyébként többnyire ezres nagyságrendű bevándorlási többlettel rendelkeztek, de az élenjáró regionális központok esetében (Temesvár, Nagyvárad, Debrecen, Pozsony) ez 10 ezer fő körüli, míg Budapesten már 82 ezer volt. Ha azonban utóbbi esetben az elővárosokat is tekintetbe vennénk, akkor messze a 100 ezres szám fölé emelkedne a főváros vándorlási nyeresége: tényleges vonzása az agglomerációs nyereséggel együtt 1910 körül 150 ezer főt meghaladó számú bevándorlóra becsülhető.⁴³

E térkép adatait megerősíti a városok születési helyeire vonatkozó adatsor, amely szerint a törvényhatósági és rendezett tanácsú városokban – figyelmen kívül hagyva most a rövid távú vándorlásokat – kereken 1 millió 200 ezer főnyi más megyében, illetve külföldön születettet írtak össze 1910-ben.⁴⁴ Vagyis a városokba vándorlók csoportja összességében ugyancsak sokkal nagyobb – és a külterületi népességre vonatkozó adatoknál egyértelműen pontosabban körülhatárolható – volt annál, mint amit az észak-amerikai népszámlások ugyanerre az időszakra vonatkozóan kimutattak a Magyarországon születettek számáról.

⁴³ A viszonyításhoz azonban meg kell jegyeznünk, hogy a törvényhatósági jogú városok átlagos nagysága többnyire 20–40 ezer fő közötti volt, sőt a kiugró méretűek esetében is csak 60–90 ezernyi lakossal számolhattunk. (Csak Szeged érte el a 118 ezer főt, de ha ebből kivonjuk az összlakosságba besorolt külterületi tanyai népességet, akkor itt is jóval 100 ezer alá zuhant volna a tényleges városi lakosság létszáma.) E városoknak rendszerint viszonylag kicsiny, de jól körülhatárolható, a vándorlókat összegyűjtő vonzáskörzetük volt (Kovács 1922a: 167–168). Arányait tekintve azonban lényegében Budapest sem lógott ki annyira a sorból, mint ahogy az első pillanatban látszott. Ha ugyanis hivatalos 82 ezres vándorlási többletét az akkori „kis Budapest” 880 ezer főjéhez viszonyítjuk, akkor a bevándorlók aránya már nem érte el a fővárosi lakosság 10%-át, míg ezt a mértéket a kisebb városok közül nyolc is meghaladta. (Az már más kérdés, hogy egyrészt a Budapest körül fokozatosan kiépülőhöz hasonló méretű elővárosi fejlődést – mely részben felszívta a főváros felé törekvők jelentős részét – másutt nem nagyon találunk ebben az időszakban, másrészt a főváros vonzása valójában önmagában is nagyobb volt, mint a fentebb említett törvényhatósági jogú városoké együttesen, ráadásul azok korlátozott méretű vonzáskörzeteivel szemben Budapest szívóhatása lényegében az egész országrületre kiterjedt.)

⁴⁴ A szerző számításai MStK (42: 29–33), illetve Dányi (1998: 109–111) adatai alapján.

2. térkép: Az Ausztriába vándorlás regionális különbségei az 1910. évi adatok szerint
Regional differences in emigration to Austria based on 1910 census data

Megjegyzés: Az átlagos vándorlási veszteség a népességszámhoz viszonyítva -6,0 ezrelék, a szórás viszonylag magas, 25,5 ezrelék. Az ország középső és keleti részén kismértékű az Ausztriába vándorlás, de a nyugati sávban – főképp Sopron és Moson területén – az Ausztriában összeírt, az említett megyékből származó lakosok aránya meghaladhatta a törvényhatóság odahaza összeírt népességének 10%-át is.

Forrás: MStK 64: 8–9, 76–79. Saját számítás.

Az elvándorlások/költözések esetében azonban, mint azt korábban már említettük, szinte minden esetben nagy szerepet játszott a kiinduló lakóhelytől való távolság. Amennyiben elegendően részletes adatok álltak a rendelkezésünkre, ezt a jellemzőt még a nemzetközi vándorlások – jelen esetben az Ausztriába távozók – példáján is ki tudtuk mutatni. A 2. térkép rajzolata például egyértelműen azt jelezte, hogy az ausztriai kivándorlókat legnagyobb arányban adó területeket a szomszédos nyugat-dunántúli és nyugat-felvidéki megyék alkották. Ezzel párhuzamosan a bevándorló osztrák állampolgárok a Birodalom keleti részéből Budapestre és főként az észak-keleti Felvidék Szepestől Zemplén megyéig terjedő határmenti sávjába költöztek át. Vagyis utóbbiak is igyekeztek csökkenteni a vándorlás távolságát, ami ismét magában rejtette a kibocsátó területhez és annak népességéhez fűződő kapcsolatok további fenntartásának igényét és le-

hetőségét.⁴⁵ Hasonló jelenségeket tapasztaltunk egyébként Horvát- és Magyarországon egymással érintkező területein is.⁴⁶

Anélkül, hogy e folyamatok további részletezésében elmerülnénk, máris levonhatunk belőlük két következtetést. Egyrészt adataink szerint a hazai kivándorlók számára a szomszédos országok közel ugyanolyan fontos célterületek voltak a vizsgált időszakban, mint a tengeren túli világ. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy az ide irányuló vándorlások az észak-amerikainál már legalább egy generációval korábban megkezdődtek, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szomszédos országokba és az Egyesült Államokba tartó kivándorlások résztvevőinek nagyságrendje nem túlságosan különbözött egymástól. Másrészt viszont, míg Amerika mint vándorlási célterület egyértelműen csak a kivándorlást jelentette a magyarországi népesség számára, és a kibocsátó hazai társadalommal folytatott személyi kapcsolatokban nyilvánvalóan komoly törést okozott, addig a környező országokba irányuló vándormozgalmak hosszabb ideig fennmaradó kapcsolatrendszerek kialakulását eredményezhették. Utóbbi területekkel egyúttal bizonyos mértékig kölcsönös oda-vissza forgalom alakult ki, mely részleges népességcserékhez vezetett. S bár utóbbi a 18. századi ausztriai és németországi telepések bevándorlásával ellentétben mostanra többnyire negatív egyenleggel zárult számunkra, de korántsem olyan mértékben, mint amennyire ez Észak-Amerika esetében bekövetkezett.

Bár a belső vándorlások közzétett adatállománya – mint azt később látni fogjuk – sokkalta szegényesebb, mint a nemzetközi vándorlásoké, azért a vonatkozó irodalom segítségével megpróbálhatjuk megrajzolni a belső vándorlások fő vonulatait a célterületek szemszögéből is. Az egyik megközelítés a központ és a regionális centrumok köré szerveződő városrendszer vonzását, vagyis vándormozgalmakat generáló szerepét alkotta meg (Beluszky 2005: 214 skk., vö. Hajdú 2014), amely elsősorban a városokba vándorló vidéki népesség mozgásaira összpontosítja figyelmét. Ezt a típusú vándorlást Kovács Alajos (1910) kissé leegyszerűsítve gazdasági okú folyamatként nevezte meg. Figyelemre méltóak azonban a további két vándorlási irányra vonatkozó megjegyzései. A másodikát főként az motiválta, hogy a 20. század elejéig a főként mezőgazdasággal foglalkozó népesség a Kárpát-medence kedvezőtlenebb adottságú peremvidékei felől az ebből a szempontból jobb lehetőséget nyújtó területek – vagyis az or-

⁴⁵ Az ország észak-keleti részére költözők az 1910. évi népszámlálás bevezető szövegét író Kovács Alajos ismeretei szerint főként galíciai ruszinok és lengyelek voltak (MSTK 64: 37*).

⁴⁶ Erdély és Románia között is minden bizonnyal megfigyelhetnénk hasonló magatartást, erről azonban tényleges, konkrét információkkal nem rendelkezünk, mivel Romániában a vándorlások adatainak statisztikailag pontos és területileg is rétegzett felvételére az általunk vizsgált időszakban nem került sor vagy nem publikálták az eredményeit.

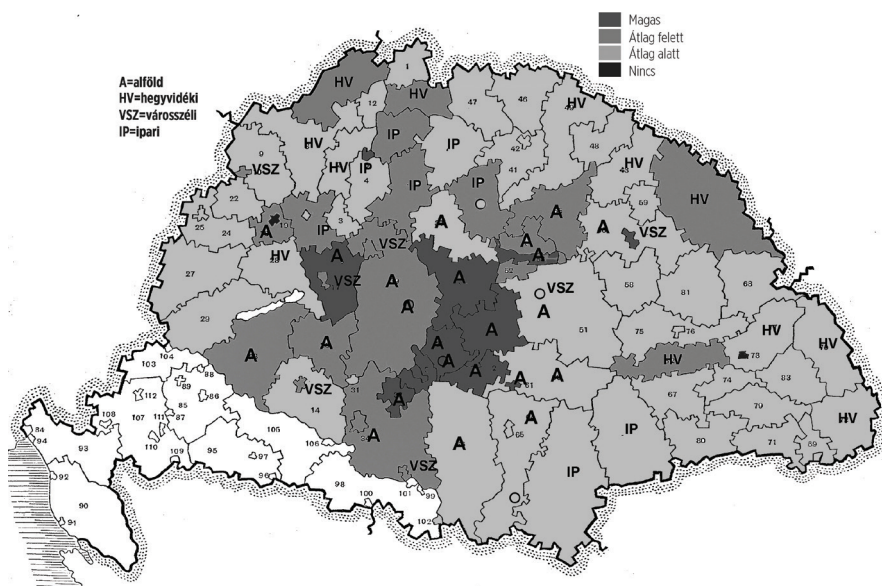
szág középső és déli részei – felé törekedjen, amit jó ideig elősegített az is, hogy a fő folyók mind ebbe az irányba tartottak.⁴⁷ Nyomatékkal említette meg a belső vándorlások harmadik, történeti alapon létrejött motivációját, a Kárpát-medence középső és déli részeinek viszonylagos elnéptelenedését a 16–18. század folyamán, amely ennek a területnek a népszerűségét adottságaihoz képest túlzottan lecsökkentette huzamosabb időre. Miután a közbiztonság helyzete, valamint az állam területi szervezete a 17–18. század fordulóján gyökeresen meg-, illetve visszaváltozott, ismét megindult az ország középső és déli részeinek újratelepítése/újratelepedése, részben spontán, részben szervezett módon. A 19. század közepén a belső vándorlás fenti három motivációra támaszkodó rendszere gyors ütemben átalakult. A török háborúkat követően megindult újratelepülési folyamat már az 1840-es években, a modern infrastruktúra kiépülése előtt véget ért, s a további vándorlásokat három új folyamat jellemezte. Az egyik a már a 18. század elején, az újratelepülési folyamatokkal párhuzamosan megindult észak-déli irányú agrárvándorlás volt, mely csökkenő mértékben ugyan, de továbbra is szerves részét képezte a növekvő számú népesség optimális megoszlásának kialakítását célzó részben spontán, részben szervezett folyamatoknak. A másodikat a külterületek fokozatos benépesedése jelentette, mely a 18. század végén indult, és egészen a 20. század elejéig tartott. A harmadik, a városokba vándorlás különálló, főként a belső vándorlást, de részben a külföldiek vonzását is ösztönző folyamatként jelentkezett az urbanizáció hatására a 19. század folyamán, amely lényegében a korábbi, egészen a középkorig visszanyúló folyamatok felgyorsulását jelentette. Természetesen fontos szerepük volt ebben a gazdasági tényezőknek, az infrastruktúra átalakulásának és a közlekedés modernizációjának is. Összességében tehát itt valójában egy rendkívül komplex folyamatról van szó, amelyben szerepet játszott a népesség történeti folyamatokra való reagálása, a hagyományos gazdálkodási rendszerek radikális átalakulása, az iparosodás, valamint az infrastruktúra és a városi közösségek egyre gyorsuló ütemű modernizációja. Vagyis ennek az átalakulásnak csak egyik, bár nem lényegtelen elemét jelentette a magyarországi belső vándorlások méretének gyors növekedése.

Kovács Alajos a vándormozgalmak kapcsán azonban még egy fontos megfigyelést tett. Felhívta a figyelmet arra, hogy a születési helyek statisztikája – adott esetben a másutt összeírtak számának folyamatos növekedése – csak a belső vándorlásokban résztvevők számának alsó határát adta meg, vagyis tulajdonképpen félreorientált. A ténylegesen vándorlók száma ugyanis ennél lényegesen

⁴⁷ Utóbbit azért fontos megemlíteni, mert a 19. század utolsó harmadáig, a vasúthálózat teljes kiépüléséig egy teljes háztartás elköltöztetésének a legkönnyebb és legolcsóbb módja elsősorban a folyami útvonalak kihasználása volt.

magasabb lehetett, mivel a népszámlálási adatfelvételek nem vették figyelembe sem a halandóság, sem a többszöri költözés hatását. Vagyis a vándorlásokban résztvevők száma a valóságban jóval nagyobb lehetett annál, mint ami a születési helyek statisztikája alapján megállapítható volt.⁴⁸

3. térkép: A külterületi népesség aránya törvényhatóságok (megyék és városok) szerint, 1910
Percentage of the population living in outskirts by administrative units (counties and towns) in 1910

Megjegyzés: A térkép a külterületi népesség össznépségghez viszonyított %-os arányát mutatja (az átlaga 13,7%, szórása 12,6%). Magas kategóriába az átlag + szórásnál nagyobb értékek kerültek. A KSH összeírásába kevés kivétellel csak a 100 főnél több lakosú külterületek kerültek be. A törvényhatóságok jellegét az összességében 10 ezer főnél nagyobb létszámú külterületi népesség adatai alapján határoztuk meg. (Ennél kisebb adat esetében – amely többnyire sok, mindössze néhány fős szórványt jelentett – nem adtunk minősítést.).

A külterületi típusok magyarázata (mely a külterületek 1910. évi jellegén alapul): A: alföldi típus, amely főként a Duna-Tisza közére, illetve a Dunántúl egyes síkvidéki részeire jellemző. HV: hegyvidéki külterületek, amelyek lakói elsősorban pásztorkodásra, erdőélésre, illetve az ún. havasi gazdálkodásra rendezkedtek be. IP: ipari külterületek (telepek), amelyek főképp bányák és kisebb fémfeldolgozó üzemek körül alakultak ki. Elhelyezkedésük minimalizálta a szállítást és közlekedés idejét és költségeit. VSZ: városszéli külterületek, elővárosok, vagyis lényegében a kezdődő agglomerációk jelentősebb népességgel.

Forrás: MStK 42: 486 skk. Saját számítás.

⁴⁸ A szerző szerint két népszámlálás között az összeírt népesség körülbelül 25%-a elhalálozik (ez alacsonyabb Thirring Gusztáv Budapesten megfigyelt, 30%-ot meghaladó értékeinél): „a vándormozgalmat tehát a valóságban legalább is ezzel a negyeddel nagyobb.” Továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy „sok ember 10 év alatt többször is változtatja lakóhelyét... a népszámlálások azonban csak egyszeri helyváltoztatást tudnak rögzíteni”. Megjegyzendő azonban, hogy Kovács a helyváltoztató népesség létszámára vonatkozóan az általunk számítottnál magasabb adatokat adott meg, mivel ő a Horvátországgal együttes terület adatait használta (Kovács 1910: 303).

Ha a vándorlások belső, magyarországi célterületeit vesszük szemügyre – amelyek a vándorlási egyenlegek alapján könnyedén megállapíthatóak⁴⁹ –, akkor egyértelműen láthatjuk, hogy a távozók többsége a számba jöhető lehetőségek közül többnyire a születési helyéhez közelebbi célpontokat választotta. Természetesen a kifejezetten gazdasági célú vándorlások esetében a motiváció erőssége, valamint a helyválasztás erősen függött az elérhető eredményektől, keresetektől is. Egy-egy gyorsan fejlődő, a jövevények számára komoly lehetőségeket ígérő nagyváros, avagy újonnan létrejött jelentős ipari vállalkozás tehát messzebb fekvő területekről, sőt akár külföldről is jelentős számú vállalkozó kedvű népességet vonzhatott magához.

Többségében mégis a közelebb fekvő vándorlási célpontokat választották, ebben nyilvánvalóan nagy szerepet játszhatott a családi/ismerősi kapcsolatok fenntartására való törekvés. Ilyen rövid távú vándorlásokat eredményezett a házassal összefüggő költözések túlnyomó többsége. Ez jellemezte továbbá Magyarország legnagyobb, 19. századi belső vándormozgalmát is, a köznyelvben *tanyásodásként* rögzült folyamatot, amely valójában az összes nagyobb határú, kedvező gazdasági adottságokkal rendelkező település külterületeinek benépesítését jelentette. Statisztikus szemmel nézve tehát a házasságkötéseket kísérő költözések mellett utóbbi, a külterületekre történő vándorlás volt a helyváltoztatások számszerűleg legjelentősebbnek mondható típusa az első világháborút megelőző időszakban. A hiedelmekkel ellentétben ugyanis adataink szerint nem Amerika, nem is a városokba vándorlás, hanem a külterületek állandó lakosokkal való fokozatos betelepülése mozgatta meg a legtöbb magyarországi embert az általunk vizsgált korszakban. Sajnos nehézkes e folyamat pontos számszerű kimutatása, mert ez a helyváltoztatás sokszor az adott személy születési településének határában zajlott le. Vagyis az adminisztratív adatokból kiinduló népszámlálások szerint nem mozduló, szülőhelyén lakó személynek minősült, holott – különösen az Alföldön – ez a költözés akár 20–30 kilométeres elmozdulást is jelenthetett, sőt az ilyen újonnan alakult telephelyek közigazgatásilag önállósodva később akár ki is válhattak az anyatelepülés kötelékéből. E mozgást több, gazdasági jellegű változás idézte elő, mint például a jobbágyrendszer önállóságot gátló korlátainak megszűnése, a szabad birtokforgalom megjelenése és a nyomásos földművelési rendszer ugyancsak kényszeres alkalmazkodást kívánó fokozatos

⁴⁹ Kiszámítása két népszámlálás közötti természetes szaporulat és a tényleges népességnövekedés egyenlege alapján történik. Országos szinten többnyire a megyei adatok alapján szoktuk ábrázolni, de – főleg regionális szinten – ezt ennél finomabb bontásban is be lehet mutatni, amennyiben az erre vonatkozó adatok elérhetőek.

felbomlása.⁵⁰ E folyamatok együttesen csökkentették egy-egy gazdaság területének szétaprózódását, és egyúttal lehetővé tették a saját földre történő állandó kiköltözést, vagyis a tanyásodás folyamatát.⁵¹

Sokan azonban tévesen azt gondolják, hogy a külterületekre kiköltöző sokaság kizárólag a tanyavilág népéből állt. Ez inkább csak az ország mai területére vonatkozóan igaz. Mint azt 3. térképünk is mutatja, a történeti ország számos régiójában – főleg a bányavidékeken – ipari szórványtelepülések sora jött létre, a nagyobb urbánus városok peremén pedig ugyancsak észlelhető volt a ki- vagy odaköltözés sajátos formája. Egyre jelentősebb számban telepedett le ugyanis a városok mellé, azok szélére olyan népesség, amely korlátozott anyagiakkal rendelkezett, illetve szerette volna legalább részben megtartani a mezőgazdasághoz, valamint az önellátáshoz kötődő gazdálkodását és életformáját, ugyanakkor a város előnyeit – a különböző szolgáltatásokat, a kiegészítő foglalkozások lehetőségét, a gyermekek taníttatását stb. – is élvezni kívánta. Ráadásul a városok peremén élés egyúttal sokkal alacsonyabb megélhetési költségekkel járt, amennyiben valakinek nem okozott gondot a közlekedésre fordítandó időtöbblet. Utóbbi folyamat számos helyen agglomerációs jelenségek megjelenéséhez vezetett: egyrészt az urbánus településekhez közeli falvak lakossága fokozatosan felduzzadt, másrészt a városok külterületén megjelent az egyre inkább szaporodó új altípus, az ún. „elővárosi népesség”. Ez a „nem tanyai” népesség azonban minden irányból, akár jelentős távolságból is érkezhettek új lakóhelyére.⁵²

Utóbbi folyamatokat részleteiben még nem ismerjük eléggé, és az erre vonatkozó statisztikai anyag sem mondható igazán bőségesnek. A témát tárgyaló, főként földrajzi és agrártörténeti irodalom alapján azonban az a benyomásunk, hogy a külterületi népesség növekedése a 18. század végétől indult meg, és főként a 19. század közepétől gyorsult fel, bár olykor korábbi előzményekre is ráépülhetett. Adataink szerint az 1820-as évek és 1910 között nagyjából 2 millióra tehető a külterületi lakosokká váltak száma. Összlétszámukat az 1910. évi

⁵⁰ Emellett a 19. század közepéig a helyváltoztatások gyakran jogi akadályokba is ütköztek. A települések közötti költözéshez a földesúr, esetenként a kibocsátó és a befogadó közösség engedélye kellett. A határba (külterületre) való kitelepülést pedig sokhelyütt ugyancsak tilalmazta a faluközösség, mert az megzavarta a gazdálkodás hagyományos rendjét.

⁵¹ Utóbbi azonban valójában szintén több tényező folyamat volt: jelenthette akár generációk szétköltözését, akár évszazakonként változó tartózkodási helyet, avagy az ingatlanok részleges bérbeadását. A felsorolt mozgások azonban csak a külterületi népesség egy részére, a tanyákra volt jellemző. A nem tanyára történő költözéssel szemben a többi, alább említendő vándormozgalom lényegesen hosszabb távú volt, és szinte minden esetben végleges helyváltoztatásokkal járt. (Egyébként a 19. század közepéig sokhelyütt a hatóságok a közbiztonságra hivatkozva nem is engedélyezték a külterületeken való állandó lakást.)

⁵² A nem mezőgazdasági külterületi népesség, illetve az elővárosi népesség történeti kialakulására vonatkozó összefoglaló írást vagy monográfiát sajnos nem találtunk. Úgy tűnik számunkra, mintha a szerzők többsége eddig inkább a tanyásodás folyamatára koncentrált volna.

népszámlálás alapján mintegy 2,5 millió főre tehetjük, ami megközelíti Magyarország akkori népességének a 14%-át.⁵³ Még ha furcsának is tűnik, számszerűen nem a kivándorlás, nem is a városba vándorlás, hanem a külterületekre és a városkörnyékekre költözés hozta létre együttesen a történeti Magyarország legnagyobb vándorló népességcsoportját az első világháború előtt.⁵⁴

A felsorolt vándorlástípusok azonban nem egymástól elszigetelten léteztek. A történeti Magyarország vándorlási rendszerét sem lehet leírni egyetlen centripetális modellel (Beluszky 2005: 219), és az sem feltételezhető, hogy minden vándorlás egyszeri jelenség volna. Biztosan működött egy többlépcsős migrációs modell, amely a falutól a kisvároson át egy nagyvárosig, sőt akár Budapestig vagy Bécsig vezethetett. Valószínű, hogy helyenként a belső és a nemzetközi vándorlás is kapcsolódott egymáshoz: a peremvidékek népessége esetenként nem az ország közepe felé, hanem a szomszéd ország vagy éppen Amerika irányába indult el. A vándorlásokat tehát alighanem egységes rendszerként kellene kezelnünk, amelyhez időnként még a külterületekre vándorlások folyamatai is hozzá kapcsolhatók.⁵⁵

⁵³ A külterületi népesség aránya egyébként a trianoni területen – vagyis lényegében az ország központi részén – ennél is magasabbra nőtt, és az 1930. évi népszámlálás 22%-os értékével tetőzött (Kiss 1961: 69).

⁵⁴ Az adat szépséghibája, hogy e csoport pontos statisztikai felmérése soha sem következett be, így csak az 1820-as évekre vonatkozó, Nagy Lajostól (1828) származó kiinduló számunk, valamint egy 1910. évi népszámlálási áttekintésünk van a külterületi lakosságról. Ezekből az adatokból azonban nem állapítható meg, hogy a feltüntetett népességben ki tekinthető vándorlóknak, és mekkora közöttük az előbbiektől leszármazottainak száma. De, még ha csak az összeírtak felét tekintjük is belső vándorlóknak – ami azonban az átfogott időtartam és létszám-növekedés alapján inkább alacsonynak, mint irreálisan magasnak tűnik –, akkor is ez lehetett a legnagyobb létszámú hazai vándorló népesség, amely 1910 körül vélelmezhető. Biztos, hogy jóval nagyobb létszámú volt, mint az első világháború előtt az Egyesült Államokban összeírt kivándorlóink (vagyis az Amerikában élő, Magyarországon születettek) száma.

⁵⁵ Ennek megvalósítása azonban már a következő kutatói generációra vár, mivel ehhez alighanem szükséges lenne az 1880 és 1910 közötti népszámlálások és a vonatkozó népmozgalmi adatok teljes gépi újrafeldolgozása.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban igyekeztünk felhívni a figyelmet arra, hogy a vándorlásoknak két alapvető forrástípusa van: az egyik a vándorlási folyamatot kíséri figyelemmel, a másik a ténylegesen letelepedett, eredeti lakóhelyét véglegesen elhagyó elvándorló/kivándorló/ bevándorló népesség számbavételét és jellemzőit próbálja meg felmérni. A vándormozgalom mértékének, irányának, típusainak megrajzolását tovább bonyolítja, hogy mindkét megközelítésre vonatkozóan többféle forrás állhat rendelkezésre. Ugyanakkor egyetlen forrástípus sem tökéletes, mindegyiknek megvannak a hibái és a hiányosságai. A kérdés sikeres megközelítéséhez tehát nem elegendő egyetlen forrástípus – különösen nem a leginkább kedvelt kivándorlási statisztika – egyetlen vélt vagy valós végösszegére támaszkodni. Ennél ugyan megbízhatóbbak a népszámlálási források, mert jóval több összehasonlítást engednek meg, és kapcsolatot létesíthetnek a vándorlás és a többi demográfiai folyamat között, de önmagukban ezek sem elegendők. Vagyis a vándormozgalmak vizsgálata koránt sem annyira egyszerű, mint azt sok, statisztikai és demográfiai ismeretekkel kevésbé rendelkező kutató gondolja. De nem is annyira reménytelen. Nem szükséges kizárólag bonyolult statisztikai módszerek alkalmazásában gondolkodni, már a folyamatok és típusok leírása is új eredményekre vezethet. (Az más kérdés, hogy az ilyen megközelítés nem feltétlenül elegendő az eredmények megbízhatóságának és hibahatárainak megállapítására, vagyis a kapott adatok minőségének ellenőrzésére.)

Elemzésünknek itt közölt első részében azonban csak a vándorlások kutatásának forrásadottságaira, valamint a források elemzési problémáira próbáltunk összpontosítani, és emellett a vándorlások típusait és nagyságrendjét igyekeztünk meghatározni. A történeti Magyarországot érintő vándormozgalmak részletesebb leírására és a vándorlók demográfiai és egyéb szempontú jellemzőinek bemutatására írásunk második részében vállalkozunk.

FORRÁSOK

Magyarország

Az 1869. és 2000. közötti időszakra vonatkozó népszámlálások digitális formában az alábbi internetes címen érhetők el:

https://library.hungaricana.hu/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar

a *Magyar statisztikai közlemények* sorozata (mely utóbbiban az 1900 és 1930 között a népszámlálási kötetek is megjelentek), valamint a *Magyar statisztikai évkönyv* (1872–1913) megtalálhatók a KSH Könyvtár statisztikai tudástárában (az 1915– 1918 közöttiek még nincsenek digitalizálva)

http://konyvtar.ksh.hu/index.php?s=kb_statisztika

a *Magyar statisztikai szemle* kötetei (1923-tól) elérhetők a KSH honlapján https://www.ksh.hu/statszemle_archivum

Az Arcanum Digitális Tudástárban, vagy DVD formában elérhető, a témához is kapcsolható folyóiratok illetve kiadványsorozatok:

Budapesti szemle 1857–1943 Arcanum 2011,

Közgazdasági szemle 1876–2009 Arcanum 2011,

(e két folyóirat adott helyt 1922-ig, a *Magyar statisztikai szemle* 1923. évi megindulásáig a legtöbb statisztikai és demográfiai témájú írásnak)

Budapesti statisztikai közlemények (1871-1943) Arcanum 2014

Ausztria

Az 1851. és 1857. évi népszámlálások elérhetők az alábbi címen:

Tafeln 1851 (1856) <http://data.onb.ac.at/ABO%2BZ150838005>

Tafeln 1857 (1861) <http://data.onb.ac.at/ABO%2BZ150838406>

(A sorozat egyébként 1828-ban indult, de 1851. előtti adatai Magyarországra vonatkozóan változó megbízhatóságúak. A hazai közigazgatás (a megyék) korlátozott hatáskörében a „nemzeti ellenállást” úgy érvényesítette, hogy lehetőség szerint elszabotálta azokat a sok munkával és sok vesződséggel járó statisztikai adatgyűjtéseket, melyeket a központi szervek kívántak tőlük. A külön igazgatott Erdély adatai valamivel jobbak, de igazában csak a közvetlen

irányítás alatt tartott Határőrvidék adatszolgáltatása tekinthető többé-kevésbé folyamatosnak.)

Az 1880 és 1910. közötti osztrák népszámlálások

Österreichische Statistik, Band 1-93 (1882-1916)

<https://anno.onb.ac.at/info/ors.htm>

Österreichische Statistik, Neue Folge Band 1-18 (1912-1918)

<https://anno.onb.ac.at/info/ost.htm>

Statistische Monatschrift (1875–1921): Az osztrák statisztikai hivatal folyóirata, mely a Monarchia fennállásának időszakában figyelemmel kíséri az egész régiót:

https://anno.onb.ac.at/info/stm_info.htm

Egyesült Államok

népszámlálások: <https://www.census.gov/prod/www/decennial.html>

statisztikai évkönyvek:

https://www.census.gov/library/publications/time-series/statistical_abstracts.html

MStK = Magyar statisztikai közlemények (Új Sorozat). Kiemelt kötetek:

MStK 5: A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 3. r.
A népesség részletes leírása. Budapest, 1907.

MStK 27: Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 10. r.
Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1909. (A bevezető szöveget írta Kovács Alajos.)

MStK 42: Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. r.
A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.

MStK 56: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. r.
A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Budapest, 1915.

MStK 61: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 5. r.
Részletes demográfia. Budapest, 1916.

MStK 64: Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. r.
A népesség főbb adatai. Budapest, 1920. (A bevezető szöveget írta Kovács Alajos.)

MStK 67: A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899-1913. Budapest, 1918. (A bevezető szöveget írta Laky Dezső.)

IRODALOM

- Beluszky Pál 2005: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I.* Dialog Campus, Budapest – Pécs, 153–314.
- Beluszky Pál 2008: Magyarország településállománya, településhálózata. In Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza II.*, Dialog Campus, Budapest – Pécs, 147–324.
- Bencsik Péter 2003: *A magyar úti okmányok története 1867–1945.* (Felsőoktatási tankönyv.) Tipico Design Kft., Budapest.
- Dányi Dezső 1998: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció (Tanulmánygyűjtemény.) I.* NKI, Budapest, 87–113.
- Eakle, Arlene – Cerny, John (eds.) 1984: *The Source: A Guidebook of American Genealogy.* Ancestry Publishing, Salt Lake City.
- Fassmann, Heinz 2009: European migration: historical overview and statistical problems. In Fassmann, Heinz – Reeger, Ursula – Sievers, Wiebke (eds.): *Statistics and reality - concepts and measurements of migration in Europe.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 21–44.
- Fassmann, Heinz – Reeger, Ursula – Sievers, Wiebke (eds.) 2009: *Statistics and reality - concepts and measurements of migration in Europe.* Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Fejős Zoltán 1981: Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 19 (1980), 293–327.
- Für Lajos 2001: *Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai, 896–2000.* Kairosz, Budapest.
- Hajdú Zoltán 2014: A városba tódulás és a városfejlődés a dualizmus időszakában Magyarországon. In Takács Zoltán – Ricz András (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp.* RTT, Szabadka, 84–90.
- Hanák Péter (szerk.) 1978: *Magyarország története 1890–1918.* (Magyarország története, 7/1–2.). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László 2001: A XX. századi Heves megyei kivándorlás alapvetése. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*, (37), 297–336.
- Kemény G. Gábor (Összegyűjt. és jegyz. ell.) 1956: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892–1900.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kemény G. Gábor (Összegyűjt. és jegyz. ell.) 1964: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. 1900–1903.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kemény G. Gábor (Összegyűjt. és jegyz. ell.) 1966: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903–1906.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Albert 1961: Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon 1880–1960. *Demográfia*, 4(1), 50–90.
- Kovács Alajos 1910: A belső vándorlások Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 34, 301–318.
- Kovács Alajos 1922a: A magyar városok vonzásterületei. In Bátzy Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Kogutowicz zsebtálasza az 1922. évre.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 167–168.

- Kovács Alajos 1933: Külföldi honosok és külföldi születésűek Magyarországon. *Magyar Statisztikai Szemle*, (11), 138–155.
- Kovács Imre 1938: *A kivándorlás*. (Szolgálat és írás, 6.). Cserépfalvi, Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (Osiris tankönyvek.), Osiris, Budapest, 11–165.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1904–1905: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 2 kötet. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei, 33.).
- Kuznets, Simon 2012 (1954): Immigration and the foreign born. In Kuznets, Simon: *Jewish economic development and migration in America and beyond. Vol. II. Comparative perspectives of Jewish migration*. Transaction Publishers, New Brunswick – London, 1–101.
- Málnási Ödön 1937: *A magyar nemzet őszinte története*. Cserépfalvi, Budapest.
- Mód Aladár 1948: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Ötödik, bővített kiadás. Szikra, Budapest.
- Nagy Lajos 1828: *Statisticae incliti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*. Landerer, Tomus primus, Budae.
- Pallós Emil (összeáll.) 1971: *Magyarország halandósági táblái 1900-01-től 1967-68-ig*. A Népeségtudományi Kutató Intézet közleményei, 34.), KSH NKI, Budapest.
- Powell, John 2005: *Encyclopedia of North American immigration*. Facts on File, New York.
- Prinz Gyula – Teleki Pál 1936–1938: *Magyar föld – magyar faj*. I–III. kötet. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Rácz István 1962: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1849–1914. *Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének évkönyve*, 1, 85–107.
- Rácz István 1980: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (Agrártörténeti tanulmányok, 8.).
- Romsics Ignác (szerk.) 2007: *Magyarország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sarna, Jonathan D. 1981: The myth of no return: Jewish return migration in Eastern Europe, 1881–1914. *American Jewish History*, 71(2), 256–268.
- Steckel, Richard H. 1988: Census matching and migration: A research strategy. *Historical methods*, 21(2), 52–60.
- Szekfű Gyula 1934: *Három nemzedék és ami utána következik*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1893: A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, (246). Különnyomat.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1897: *Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyv 1895 és 1896*. II. kötet. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1901: Vándorlások. *Közgazdasági Lexikon*. Különnyomat.
- Thirring Gusztáv 1904: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kilián, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1907: A kivándorlásról. *Magyar szövetség*, 4(2-3), Különnyomat.
- Thirring Gusztáv 1931: Hungarian migrations of modern times. In Willcox, Walter F. (ed.): *International Migrations II. Interpretations*. National Bureau of Economic Research, New York, 411–439.

- Thirring Lajos 1963: Magyarország népessége 1869–1949 között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 211–412.
- Tóth Pál Péter 2011: *Népességfejlődés és magyarság. A nemzetközi vándorlás szerepe a kárpát-medencei magyar népességfejlődésben*. Gondolat, Budapest.
- Tóth Zoltán 1998: A népesség gyarapodása és polgárosodása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem, 1790–1918*. Korona, Budapest, 405–415.
- US Census 1910: *Thirteenth census of the United States taken in the year 1910. Vol. I: Population. 1910. General report and analysis*. Government Printing Office, Washington, 1913.
- US Census 1920: *Fourteenth census of the United States taken in the year 1920. Vol. II: Population. 1920. General report and analytical tables*. Government Printing Office, Washington, 1923.
- Vida, István Kornél 2014: Death of a Nation? Debating the Great Transatlantic Emigration from Hungary, 1900-1914. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, 7, 127–142.
- World Migration Report 2003: *Managing migration challenges and responses for people on the move*. International Organisation for Migration, Geneva.

RETHINKING THE HISTORY OF MIGRATION OF THE PERIOD 1850–1910 (I.)

ABSTRACT

This paper is the first part of a longer analysis dealing with migration in historical Hungarian Kingdom. It demonstrates the sources related to migration in Hungary prior to WWI, and concentrates on the methodological problems of analysing them. In addition, the types and volume of migration are also determined in this part of the analysis.

In the course of the analysis the author uses an approach which differs a bit from the usual one: he discusses the problems of internal and international migration together. The cause of this is that the motivation, background, volume, and distances covered by partakers did not differed a lot regarding these two sorts of migration. The author demonstrates the basic types of migration (emigration, immigration, remigration) on the basis of the official statistical data from the period 1907–1913. After that the spatial differences in the balance of migration are discussed taking into account some types of internal migration often neglected by former research: the moves in frontier zones using the example of Austria, and the migratory movements towards the outskirts of larger settlements which can be regarded as one of the most important forms of short distance moves.

